

הרב כ. פ. טכורש

תל־אביב

ירחי דכלה בהלכה. באגדה ובספרות הגאונים

א

התורה וקיומה

זאת התורה, תורה שבכתב ושבעל פה ביחד־השתלבה, התלכדה, והתכללה בתוככי עמנו, מיום נתינתה על הר סיני, ועוד מלפני זה, עד היום הזה. היא שזורה ומרוקמת, התוכה ומצורפת, מעורה וקשורה בו בנימי נפש טמירין, ובחבלי יסורים ואהבה לאין שעור, בבחינת "קוב"ה, אורייתא וישראל חד" (זהר אחרי דף ע"ג) בקשר עולמי בל ינתק, וכתרי ריעי דלא מתפרשי".

התורה, תורת־יה, היא בת לוינו של עם ישראל מדור דור. בה מצא ומוצא את שירת חייו, המית רוחו, משוש־אוננו, וחדות יצירתו, "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת" (דברים ל"א י"ט), ובה הוא מוצא נוחם, עוז, עזר וחזק, התנערות והתחדשות, גם בעתות הקשות והיגונות בישראל.

על פני מרבד ההיסטוריה של עמנו, רפודות תקופות שונות, בהשתלשלות הדורות מיום היותנו לעם. תקופות גאות ושפל, עליה וירידה שלום ומלחמה, יסורים, יגונות, צרות, הרפתקאות, תלאות, גזירות, עגויים, גירושים ושמדות, על פני כל התקופות הללו, רחפה רוח אלקים בדמות חורתו הנצחית, ללא הפוגה והפסק "קול אלקים" התהלך בתוכן, "קול גדול ולא יסף", ומעולם לא חדל קול התורה מלהדהד באוירת שמייה, בין בזמני ששונות ובין בזמני יגונות. "משה ידבר", קול התורה, מצא ומוצא את נתיבו ודרכו. וקולו של משה ממשיך להשמע ללא הרף בנבכי הדורות, בעבר ובעתיד הנשקף. "ה' אמר לשכון בערפל". ומתוך מפלשי העבים והערפל בחשכת החיים בין העמים השונים שאפסונו, בקעו והפציעו נצוצות אור התורה, והאירו את חשכת חיינו אלה. ובתוך נקרות צורים ובמחבואי מערות וסלעים (ראה שמואל א', י"ג, ו) שם ראינו מראות אלקים: "והיה בעבור כבודי ושמתיך בנקרת הצור ושכתי כפי עליך עד עברי" (שמות ל"ג כ"ב).

למוד התורה וקיום המצוות התקיימו בכל העתות והזמנים, בכל התנאים ובכל מחיר, בנפש וברכוש, מתוך חוסר חופש ושיוון זכויות, מתוך בילוש סרדיוטים וזקיפים של ממשלות אכזריות, כאמור בתוספתא (ברכות ס"ב) אמר ר"מ פעם אחת היינו יושבין לסני רבי עקיבא בבית המדרש, והיינו קורין את שמע ולא היינו משמיעין לאזנינו מפני קסדור אחד שהיה עומד על הפתח. ובמדרש רבה (בראשית ס' ע"ו ז) רבי ורבי יוסי בר יהודה היו מהלכין בדרך, ראו עכ"ם אחד בא לקראתם, שאל אותם שלש שאלות, מי אתם ולאן אתם הולכין, ומה אומנתכם. ובשבת (קמ"ה ע"ב)

א"ר יצחק אין לך כל רגל ורגל שלא באתה בולשת לציפורי; וא"ר חנינא, אין לך כל רגל ורגל שלא בא לטבריה, אגמון וקטמון ובעל זמורה, ובספרי (דברים ל"ג ג' פיסקא שמ"ד) על הפסוק: אף חובב עמים; וכבר שלחה מלכות שני סרדיטאות ואמרה להם, לכו ועשו עצמכם גרים, וראו תורתן של ישראל מה טיבה. וכן קיימו את התורה והרביצוה מתוך גזירות קשות ושמדות. ובעצם התעצמותן של גזירות והשמדות אלו, מקהיל רבי עקיבא קהלות ברבים ועוסק בתורה, כאמור בברכות (ס"א ע"ב), ולא עוד אלא בהיותו חבוש בבית האסורים, משם מפיץ תורתיה ועונה על שאלות, כאמור בגמרא (יבמות ק"ח ע"ב). בשעת הסכנה, נתבקשה הלכה זו, הרי שיצאה מראשון בגט ומשני במאון, מה שתחזור לראשון? שכרו אדם אחד בר' מאות זון, ושאלו את ר"ע בבית האסורין ואסר, וכן בירושלמי (יבמות פ"ב ה"ה) שר' יוחנן הסנדלר הערים, ויעש עצמו לרוכל, ועבר על פתח בית הכלא ויקרא, מי יקנה מחטים ובינתים שאל לר"ע: "חלצה בינו לבינה מה? וענה לו. ובסנהדרין (י"ב ע"א) מעשה בר"ע שהיה חבוש בבית האסורים ועיבר ב' שנים זה אחר זה, ובגיטין (ד' ס"ו ע"ב) וזו הלכה העלה ר' חנינא איש אונא מבית האסורים (וברש"י שם משמו של רבי עקיבא, שנחבש בבית האסורים) מקובל אני באומר לשלשה תנו גט לאשתי שיכתבו ויתנו מפני שהם בי"ד¹). וכן מצאוחו לר' חנינא בן תרדיון בשעת השמד, שהיה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהלות ברבים (ע"ז ד' י"ח ע"א).

ור' יהודה בן בבא, יושב לו בין שני הרים גדולים ובין שתי עיירות גדולות, בין ב' תחומי שבת, בין אושא לשפרעם וסומך שם חמישה זקנים: ר"מ, ור"י ור' שמעון בן שמוע וכו' במסירות נפש ממש, עד שלא זזו משם, עד שנעצו לגופו ג' מאות לונכיות של ברזל (סנהדרין י"ד, ע"ז ח' ע"ב). ומה לך יוצא ליהרג על שמלתי את בני, מה לך יוצא לישרף על שקראתי בתורה וכו' (מכילתא שמות כ"ו על הפסוק: "לאוהבי ולשומרי מצוותי"), ומה נפלאים דברי המדרש (שחר טוב תהלים כ"ה) "סיני מהיכן בא? מהר המוריה נתלש כחלה מעיסה, ממקום שנעקד יצחק אבינו" תורת סיני מתקדשת, מתקיימת ומתלמדת גם בתוך מסירות נפש, הרג ועקידות, וכך הולכת ונשזרת מסירות הנפש העלאית בכל דור ודור, למען התורה, למודה וקיומה²).

1) ובאלף שנים ויותר אחרי זה היה אחד מגדולי בעלי התוספות והפוסקים הר"מ מרוטנבורג כלוא במבצר לפי פקודת קיסר גרמניה ובמשך שבע שנות שבתו בכלא המשיך ללמוד ולהורות והשיב את תשובותיו לכל שואליו, והרבה מחידושו ותוספתיו נכתבו על ידו ע"י תלמידיו הנאמנים שהורשו לבקרו. גם סודר שם התשב"ץ.

2) ונפלאים הם דברי ה"ילקוט שמעוני" בחקותי אות תרע"ה על הפסוק "לא מאסתים ולא געלתים לכלותם" שדורשים בגמרא (מגילה י"א ע"א): "ושמאל אמר לא מאסתים ולא געלתים לכלותם, לא מאסתים בימי יונים ולא געלתים בימי נבוכדנצר, לכלותם בימי המן להפך בריתי אתם בימי פרסיים, במתניחא תנא: לא מאסתים בימי כשדיים, שהעמדתי להם דניאל חנניא מישאל ועזריה, ולא געלתים בימי יונים שהעמדתי להם שמעון הצדיק וחשמונאי וכניו ומתתיהו כה"ג, לכלותם בימי המן שהעמדתי להם מרדכי ואסתר, להפך בריתי אתם;

אמנם כן, החיים הכלליים הכלכליים והרפתקאות התקופות, השפיעו לרעה באופן ישיר ובעקיפין על מבצרי התורה, בדרכי קיומם והתפתחותם, וכן על למוד התורה בכלל, והדבר מובן מאליו כי „הלכתא בעיא צילותא כיומא דאיסתנא“ (עירובין ס"ה ע"א) ובמגילה (כ"ח ע"ב) : „שמעתא בעיא צילותא“ ו„אורייתא בעי ציחותא“ (דעה צלולה) (זהר תזריע מ"ו ע"א). ויש ולמוד התורה בזמנים הללו נתמעט ודולדל, וכפי שרושם לנו ר' שרירא גאון באגרתו הנפלאה, המתאר לנו קטע היסטוריה במשך חמש מאות שנה מחתימת התלמוד עד פטירת רב האי גאון (ד' תשצ"ח) המתבטא באיזה מקומות בתוכן כזה : „וכיון דחרב בית המקדש, ואולי לביתר וחרב נמי ביתר, ואיתבדרי רבנן לכל צד, ומשום הנך מהומות ושמדות ושבושין שהיו באותו הזמן, לא שמשו התלמידים כל צרכן ונפיש מחלוקת (אגרת רש"ג, הוצאת לוינ, עמוד יו"ד), וכן בימי האמוראים : „ובתר הכי, אביי ורבא ונפש שמדא בא"י, ואימעוטי הוראה תמן טובא, ונחית מאן דהוי תמן, מן בבלאי כגון רבין ורב דימי וכלהו נחותי, דנחותי להכא“ (שם אגרת רש"ג עמוד ס"א). וכן : „והוי בתקופת רבנן סבוראי שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיים, ולא הוי יכלין למקבע פרקי ואתובי מתיבתא ומדבר מנהג גאונים, עד בתר כמה שנין, דאתו צילנא מפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפרוז שבור“ (שם אגרת רש"ג עמוד צ"ט). ציטטנו רק שלשה מקומות לדוגמא בשלש תקופות (וראה דורות הראשונים ח"ג ט"ז ע"א ותקופת הגאונים וספרותה להרב אסף ז"ל, מאמר ר"א). בכל זאת ולמרות המצבים הללו, מעולם לא חדל למוד התורה גם אז, פחות או יותר, ובמדה שנחלש במקום אחד, התגבר ביתר עוז ותעצומות במקום אחר, ובשעה שיהודה נחרבה, מפאת השלטון העוין, והסנהדרין יחד עם העם היושב בציון גלו לגליל והפריחו שם את שממות הרוח, שהיתה עד אז בגליל, ועד שלא שקעה שמש הנשיאות בארץ ישראל בסוף ימי נשיאותו של ר' יהודה בן ר' גמליאל השני, הרי זרחה שמש התורה בבבל. שם התחוללה אז תנועה כבירה, להקנות לבני ישראל, ידיעות התורה ודעת דרכיה, ו„נר ישראל טרם ידעך“, הוא חלחל, חדר ופילס לו נתיב, למרות כל הזעזועים, ההפרעות והמחבלים.

בימי פרסיים שהעמדתי להם בית רבי וחכמי דורות. וגירסת הילקוט היא כך : לא מאסתים בימי כשדים שהעמדתי להם דניאל חגניה מישאל ועזריה, ולא געלתים בימי המן, שהעמדתי להם מרדכי ואסתר, לכלותם בימי יונים שהעמדתי להם שמעון הצדיק, להפר בריתי אתם בימי רומיים, שהעמדתי להם רבי וחכמי הדורות, ושם בילקוט על הפסוק הנ"ל בזה"ל : לא מאסתים ולא געלתים לכלותם, וכי מה נשתיר להם לישראל שלא נגעלו ושללא נמאסו ? והלא כל המתנות טובות שניתנו להם ניטלו מהם ! מה נשתיר להם : זה ספר תורה, שאם לא היה קיים לא היו משונים מאומות העולם. בכאן מונח סוד הקיום של עם ישראל, בגלגוליות התקופות ובלהות הזמנים, שעברו עליה, נשתייר בנו ספר התורה, זה המעוז והשריון שלנו, שבכל התקופות אנו משלבים אותו בחיינו, חיים על פיר ולומדים בו בצמידה ובמסירות, על אף הגזירות ויסורי התלאות, ובכל דור ודור קמים בנו אישי-שגב וחכמי התורה, המאירים את אור התורה ומשיאים את לפיד האש שלה, בכל מקום אשר ישראל נחיתים, והדברים נוקבים. (ראה בס' „המדרש והמעשה“ פרשת בחקותי).

יש שדוקא מתוך אנקת היסטורים והתלאות, מתוך עקת החיים של גזירות קשות, וצרות איומות, התגבר והתחזק עול התורה, והתבצר למוד התורה בבחינת: „כאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ“, ורבות הן הדוגמאות בנבכי ההסטוריה שלנו. די לנו להצביע על הדוגמא האיומה, אבל המפוארת, בתקופת האמוראים, כשהחריב ספא בן נצר את נהרדעאי והישיבה דשם התבטלה (בשנת ד' אלפים י"ח ליצירה, ראה אגרת רש"ג הוצאת לוינ עמוד פ"ב) אז הלך רבה בר אבוהו לשכנציב וקבע את מקומו במחוזא, והרביץ תורה שם (ראה דורות הראשונים ח"ב, עמוד תי"ד) וכן: ירשה פומבדיתא הסמוכה לנהרדעא את גדלה ותפארתה של נהרדעא אחר חורבנה. והתגדלה והתפתחה ביתר שאת ועו, עד שהיתה לראש המושב הקבוע בבבל. (ראה דוה"ר, ח"א פרק ג', עמוד קל"ח), והדבר הזה בא לידי בטוי בדברי חז"ל: „כי רבים בני שוממה מבני בעולה“, צדיקים העמידו לי בחרבנה, יותר מצדיקים שהעמידו לי בבנינה“ (שהש"ר ד' ד'), באשר מצב טראגי כזה, הוסיף בנו אומץ־רוח, התגוננות, תעוזה ומסירות נפש, ולפיכך רבים בני שוממה...

וזה כחנו לעד, וכאן מושתת קיומנו לעולם ועד, ורגיל אני לפרש כך את דברי הירושלמי (ר"ה פ"ג ה"ה) „דברי תורה עניים במקומן, ועשירים במקום אחר“, כלומר: דברי תורת־חיים, תוססים וקיימים, בין שמבצבצים, הולכים ופורים מתוך עניות, דלדול, צרות ועניים, בין במקום עשירות, מתוך שלות השקט ונוחיות, תמיד תמיד, יש לדברי תורה מקום והמשך רצוף... וכששאלו תלמידיו את ר' חנינא בן תרדיון, בשעה שנשרף עם הס"ת, מה אתה רואה? אמר להם, גוילין נשרפין ואותיות פורחות (ע"ז י"ח ע"א), אותיות התורה פורחות באויר העולם בכל העתות הזמנים, טובים ורעים, האותיות הללו הולכות ונספגות וחדרות לחדרי הנשמה והבטן, אור התורה מהבהב, והשלהבת עולה מאליה...

מרכזי התורה והיראה, אמנם נעתקו מומן לומן ממקומם, גלגל, שילה, גוב וגבעון לפני כבוש ירושלים, ועשר גלויות שגלתה סנהדרין, ואחרי חרבנה: יבנה, אושא, צפורי, נהרדעא, פומבדיתא, סורא, מחוזא, נרש, גהר פקוד, אולם עצם המרכז לא חדל, וכחו לא סר, וקול התורה לא נדם חלילה, הוא חותר לו דרך מעל לכל הזמנים והתקופות, מעל לכל חתחתים ומאורעות, תנאים ומסבות, כי על כן נצחיות עמנו תלויה וקשורה בנצחיות התורה, בהאדרתה ובהרבצתה, בעקבות הצו האלקי הנצחי: „והיה כי תמצאנה אתו, רעות רבות וצרות וענתה השירה הזאת לפניו לעד כי לא תשכח חפי זרעו“ (דברים ל"א כ"א) ואידך פירושא זיל גמור!

ונפלא מאד פירושו של הערוך על המלה „הלכה“ (ערך „הלך“) וז"ל: פירוש הלכתא, דבר שהולך ובא מקודם ועד סוף, או שישראל מתהלכין, ואמנם שני הפירושים צודקים, ז"א: תורת ההלכה היא הסובבת אותנו מכל צד מתחלה ועד סוף, על ידה אנו מתקיימין לעולמי עד, עד קץ הפלאות, וממנה ובה ולפיה אנו מתהלכין „והסוף בה הסוף דכולא בה“ בכל מקום ובכל זמן היא אופפת, מחבקת ומלפפת אותנו תמיד. וכמאמר חז"ל (ראה מגילה כ"ט ע"א, ירושלמי תענית פ"א, מכילתא בא פרשה י"ד) „שתי לבך למסלה דרך הלכת“ (ירמיה ל"א כ"א) א"ר אחא הלכתי כתיב, ללמדך כל מקום שגלו ישראל, שם גלתה שכינה עמה, ותורתו כרוכה ומשולבת בעמנו בלי זיקה למקום, לומן ולתנאים.

ב

הצלת התורה משכחותה

בתוך מסכות הזמנים, הטלטולים, הנדודים והגזירות, שפקדו אותנו בתקופות האמורות, עלולה היתה התורה להיות נפגעת מאד, לא לבד בהחלשתה ובמעוט לימודה ועיסוקה בה, אלא גם לשכחתה הגמורה, חלילה. והנה קמו לנו ברצות ה' דרכי אומה, אישים נשגבים, גדולי דעה, שגיביי-חכמה, ורביי-מעש, שעמדו בפרץ, וביזמתם, בחריצותם ובמסירותם, הצילו את המצב, ונקטו אמצעים גמרציים להפעלת לימוד התורה, ולהחזיר את עטרת ידיעת התורה ליושנה.

כבר בתקופת משה רבנו, אנו מוצאים בגמרא (תמורה ט"ז ע"א) שאלף ושבע מאות קלין וחמורין, מדרשי קל וחומר, גזרות שוות ודקדוקי סופרים נשחכחו בימי אבלו של משה, וע"ז אמר ר' אבהו „אעפיי"כ, החזירן עתניאל בן קנו מתוך פלפולו". קם הגואל לדברים שנשכחו מתוך צער ואבל, על מות רבן של ישראל והשלים את החסר.

בתקופת העליה של עזרא ונחמיה, בימים קשים לישראל, בשעה שהצירו להם אלה, אשר התנחלו על ידי סנחריב מלך אשור בנחלת עשרת השבטים וכתבו שטנה למלכי פרס, אז קם עזרא הסופר, שחז"ל אומרים עליו (סוכה ד' כ"א ע"ב): „ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל אלמלי לא קדמו משה" ובעזרא (ז', י') „הכין לבבו לדרוש את תורת ה', ולעשות וללמד בישראל חוק ומשפט", והציל את המצב בהאירו באור תורתו. ובגמרא (סוכה ד' כ' ע"א) שבתחלה כשנשתכחה תורה בישראל, עלה עזרא מבבל ויסדה, ובזה החזיר את עטרת התורה על יושנה.

ובימי ינאי המלך תקופת-המצוקה לתורת ישראל ולהלכותיה, קם ר' יהושע בן גמלא הכהן הגדול, והתקין תקנה, לבל תשתכח תורה מישראל, כפי שמסופר בב"ב (ד' כ"א ע"א): ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל, שבתחילה, מי שיש לו אב מלמדו תורה מי שאין לו אב, לא היה למד תורה וכו', התקינו שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלים, מאי דרוש: כי מציון תצא תורה וגו'. ועדיין מי שיש לו אב היה מעלו ומלמדו, מי שאין לו אב לא היה למד תורה, התקינו שיהו מושיבין בכל פלך ופלך, ומכניסין אותן כבן ט"ז כבן י"ז וכו', עד שבא ר' יהושע בן גמלא ותיקן, שיהו מושיבין בכל פלך ופלך ומכניסין כבן שש כבן שבע. ובאמת לפי הירושלמי (ספ"ח דכתובות) הקדימו בזה ר' שמעון בן שטח, שבין שאר תקנותיו תיקן גם: „ושיהיו התינוקות הולכין לבית הספר", מלבד פעולותיו הכבירות בביסוס הסנהדרין ובחזוק התורה והלכותיה. ואמנם, יתכן שדא ודא אחת היא. היוזם היה בתקנה זו ר' שמעון בן שטח אולם מטעמים ידועים, לרגל מאבקו עם הצדוקים (כפי שעוד נדבר להלן), נמסר ביצוע הדבר לר' יהושע בן גמלא (ראה ספר „תולדות תנאים ואמוראים" לר"א הימן, הערכים „שמעון בן שטח" ו„יהושע בן גמלא"), ולפי זה, לשניהם ר' שמעון בן שטח ור' יהושע בן גמלא, הזכות להצלת התורה משכחותה, בתקופה ההיא.

בתקופת נשיאותו של הלל הבבלי, שעבר אז משבר רוחני קשה על עם

ישראל ותורתו, וסכנה היתה צפויה לתורה שתשתכח מישראל והגיע לידי כך, שראשי ומנהיגי העם לא ידעו לפתור את השאלות — ההלכות של העם עד שעלה הלל והציל את המצב, וכמאמר הגמרא שם (סוכה ד' כ') חזרה ונשתכחה, עלה הלל ויסדה, והרים את קרן התורה ולמודה.

ובתקופה הקשה של הורדוס, שעליו מסופר בגמרא (ב"ב ד' ג' ע"ב, וד' ע"א) שנתן עינו בינוקתא, שריד בית החשמונאים, כי חזתו היתה ינוקתא דקא בעי למנסבא, סליקת לאיגרא ורמא קלא, אמרה, כל מאן דאתי ואמר מבית חשמונאי קאתינא, עבדא הוא, דלא אישתיירא מינייהו אלא היתה ינוקתא. אמר, מאן דריש מקרב אחיך תשים עליך מלך, רבנן, קם קטלינהו לכולהו רבנן, שבקיה לבבא בן בוטא למשקל עצה מיניה וכו'. השתא מאי תקנתיה דההוא גברא, א"ל הוא כבה אורו של עולם דכתיב נר מצוה ותורה אור, ילך ויעסוק באורו של עולם, דכתיב „ונהרו אליו כל הגוים“, והנה נשאר ר' בבא בן בוטא והציל את המצב, כי לולא הוא, נשתכחה התורה מישראל. וממנו וכו', התחיל שוב להתעורר למוד התורה, ביתר שאת ועז, ומהאחזד נעשו רבים, והרבנן נתרבו אז דוקא בהפלגה יתירה, עד שנעשו לשני בתים רמים ונישאים: בית שמאי ובית הלל (וראה „דרשות אל עמי" ח"ג ב').

אחר כך הופיע ר' יוחנן בן זכאי, והתיצב במלוא עונו להצלת התורה שלא תשתכח תורה מישראל, בהיותו אמנם מצעירי תלמידיו של הלל הזקן, אבל החשוב שבהם, רבו חזוה לו גדולות והכתירו בשם „אב לחכמה ואב לדורות" (ירושלמי נדרים פ"ה ה"ו), וראה: „אנציקלופדיה לתארי הכבוד בישראל" (עמוד ד'). ואמנם נביאותו נתקיימה במלואה, ריב"ז הציל את העם מכליון והתנוונות רוחנית, את כל מעייניו השקיע בהכשרת התנאים להתפתחות היהדות ושגשוגה, גם אחרי אבדן שרידי חירותה המדינית, ולולא פעולתו נשתכחה תורה מישראל, והיה קשה לישראל יותר מגלותם ומחורבן ביתם. בעצם תקופת החורבן היה שומר על גחלת התורה על ידי למוד תורה ברבים, ושוקד בעצמו על הרבצת התורה. כאמור בגמרא (פסחים ד' כ"ו ע"א), „היה יושב בצלו של ההיכל דורש כל היום כולו, וראה רש"י שם „ההיכל גובהו מאה אמה, וצילו הולך למרחוק מאד ברחוב שלפני הבית, ומתוך שרחוב גדול היה, ומחזיק בני אדם הרבה, היה דורש שם מפני החמה, שאין לך בית מדרש מחזיקן". וישיבתו בירושלים היה נקרא „בית הגדול", כאמור בירושלמי (מגילה פ"ג ה"א) ואת בית הגדול שרף באש (מ"ב כ"ה ט') זהו מדרשו של ר' יוחנן בן זכאי, ששם היו מתניין גדולותיו של הקב"ה, (הכוונה לנפלאות התורה, כדכתיב: „גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך", כי נפלאות נקראת „גדולות", קרבן העדה) וכל הוויית נפשו ורוחו היתה קשורה בסיסמת „לכו ועסקו בתורה וחיו" (ר"ה ד' י"ח ע"א). לשיא מסירותו לתורה ולהצלת שכחתה, הגיע בהתיצבו לפני אספסינוס מחוץ לחומת ירושלים במאוחר יותר, אחר החורבן ממש, ובקש ממנו לתת לו את יבנה וחכמיה (גיטין נ"ז ע"ב, אבד"ר פ"ד, איכ"ר א' ל"א). וברש"י שם: „שלא תחריבנה ולא תהרוג חכמיה", ובאבות דר"נ (פ"ד ה') „איני מבקש ממך אלא יבנה, אלך ואשנה בה לתלמידי ואקבע בה תפלה, ואעשה בה כל מצוות האמורות בתורה" וכו'. ובזה הציל את שריד מרכז התורה מחסולה חלילה, ומשם באו קרני אור התורה וההוראה להמסוריים והגידחים. וכן, אחר שמסר את נשיאותו ביבנה לרבן גמליאל, האיר אור תורה

אחר כך ב"ברור חייל", ששם יסד לו גם בית-דין, שהיה ידוע ומפורסם בתור בית דין של צדק ומשפט. וכמאמר הגמרא (סנהדרין ל"ב ע"ב) צדק צדק תרדף הלך אחר ביי"ד יפה, אחר ריב"ז בברור חייל, וכך היתה כל מגמתו: הצלת התורה משכחתה חלילה.

וכן רבי עקיבא היה אחד מעמודי התווך בדורו, שהיה נמנה בין אבות העולם (ירושלמי ר"ה פ"א ה"א) שאילולא הוא היתה תורה משתכחת מישראל. (ספרי דברים, פיסקא מ"ח) מלבד מסירותו האישית לקיום למוד התורה, כאמור לעיל, הרי הרביץ תורה ברבבות תלמידיו והעמיד דור של תלמידי חכמים, ובוה הציל את המשך השרשרת של התורה, כפי שמסופר בגמרא (יבמות ד' ס"ב ע"ב): אמרו, שנים עשר אלף זקנים תלמידים היו לו לר"ע מגבת עד אנטיפרס, וכולן מתו בפרק אחד, מפני שלא נהגו כבוד זה לזה, והיה העולם שמם. עד שבא ר"ע אצל רבותינו שבדרום ושנאה להם, ר"מ ור' יהודה ור' יוסי ור' שמעון ור"א בן שמוע, והם הם העמידו תורה אותה שעה. וכאן באה ההדגשה ו"היה העולם שמם", ומובן, כי זה מבחינה רוחנית, שנשאר חלל ריק מן למוד התורה, אחרי שנעדרו כל תמדת התורה: התלמידים, וכפי שפירש"י שם (בד"ה שמם): "שנשתכחה תורה". ולפי בטוינו של ר' שרירא גאון, הרי היה מלבד זה גם גזירת שמד על התלמידים הללו מצד מלכות הרשעה. באמרו: "והיה שמדא על התלמידים של ר' עקיבא" (הוצאת לוי עמוד י"ג), וראה ב"ר (ס"א) קהלת רבה (י"א, ו), תנחומא בראשית (כ"ה א'), ועד כמה רבי עקיבא החזיק ועידד את הרבצת התורה ולימודה, נראה מה שמסופר בגמרא על ר"ע, ששם את הדגש על למוד התורה: "וכבר היה ר' טרפון וזקנים מסובין בעלית בית נתזה בלוד, נשאלה שאלה זו בפניהם: תלמוד גדול או מעשה גדול, נענה ר' טרפון ואמר מעשה גדול, נענה ר' עקיבא ואמר לימוד גדול, שהלימוד מביא לידי מעשה" (קידושין ד' מ' ע"ב), (ספרי פ' עקב), הוא החזיר איפוא את לימוד התורה ליושנה.

ובשלפי השמד, בתקופה שנכנסה ארגעה בחיי היהודים בא"י אחר החורבן, הצילו את התורה משכחתה, חבורת התנאים, כפי המסופר בשש"ר (פ"ב ס"ז) בשלפי השמד, נתכנסו רבותינו לאושא ואלו הן: ר' יהודה ור' נחמיה ור"מ ור' יוסי ורשב"י ור' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי ור' אליעזר בן יעקב. שלחו אצל זקני הגליל ואמרו: "כל מי שהוא למד יבא וילמד, וכל מי שאינו למד יבא וילמד. נתכנסו ולמדו ועשו כל צרכיהן", ובוה החזירו את עטרת התורה ולמודה ליושנה.

והנה ר' חייא שהיה מגדולי החכמים בדורו של ר' יהודה הנשיא, היה מן הראשונים, שדאגו להפצת התורה, והגמרא מעידה עליו (סוכה כ' ע"א) חזרה ונשתכחה, עלו ר' חייא ובניו ויטדוה. ובב"מ (ד' פ"ה ע"ב) כי הווי מינצי ר' חנינא ור' חייא, א"ל חנינא לר' חייא, בהדי דידי קא מינצית, ת"ו, אי משתכחא וזורה מישראל, מהדרנא לה מפלפולא. אמר ליה ר' חייא לר' חנינא, בהדי דידי קא מינצית דעבדי לתורה דלא תשתכח מישראל, מאי עבידנא, אזלינא ושדינא כיתנא וגדילנא נישבי וציידנא טבי ומאכילנא בשרייהו ליתמי, ואריכנא מגילתא וכתבנא חמשה חומשי, וסליקנא למתא ומקרינא חמשה ינוקי בחמשה חומשי, ומתנינא שיתא ינוקי, שיתא סדרי, ואמרנא להו עד דהדרנא ואתינא, אקרו אהדרי ואחנו אהודדי,

ועבדי לה לתורה דלא תשתכח מִישראל, היינו דאמר רבי כמה גדולים מעשי חייא, ובוזה הציל את המצב, שלא תשתכח תורה מִישראל.

ובדורו של ר' חייא, עשה כדוגמתו קרובו בן אחיו ואחותו: רב, שהיה מן האמוראים הראשונים בבבל, ובבואו בפעם האחרונה (בשנת ג' תרע"ט) לבבל, שם את עינו ולבו דוקא במתא מחסיא הוא סורא והסביבה, מקום שהמעמד הרוחני שם, היה אז ירוד עד מאד, ואפילו מנהגי ישראל הפשוטים, לא היו ידועים בשכבות הרחבות של העם, כדאיתא בגמרא (תולין ד' ק' ע"א), וכמעט שנשתכחה שם תורה מִישראל, וכפי שצוין באגרת ר' שרירא גאון (הוצאות לוי' עמוד ע"ט) ז"ל: „ומשום הכי שבקיא רב לשמואל בנהרדעא דהוא דוכתיה, והוא מקום תורה ואיתרחק לדוכתא דלא הוי ביה תורה, והיא סורא דהיא מחסיא, והוי ישראל נפשי התם, ואפילו איסור והיתור לא הוי ידעי, ואמר רב, איתי הכא כי היכא דליהוי תורה בהא דוכתא”. יסד ישיבת סורא והציל את התורה משכחותא הוכתר לרבן של ישראל, ובצדק כינוהו לרב בשם „עזרא השני” (ראה „רבן של ישראל” להרב מלמד עמוד ב') בהיות שמילא תפקיד בבבל כמו עזרא בא"י להצלת התורה משכחותא חלילה. (ולהלן נדבר במיוחד על אישיותו של רב בכלל ועל פעולתו ב„ירחי דכלה” בפרט).

והנה אחרי הרבה מאות בשנים, עם שקיעתן של הישיבות סורא ופומבדיתא שבבבל, שכבר היה העולם שחם, במובן הרוחני, ודימה שכאילו עתידה התורה חלילה להשתכח מִישראל, הנה הותר לנו ה' שוב שרידים לפליטה, שהצילו את התורה משכחה, ועוד התפשטה בכל קצוי תבל, והמה: ארבעה השבויים מסורא, ר' שמריהו ב"ר אלחנן, ר' חושיאל, ר' משה ב"ר חנוך וחנוך בנו, ור' נתן הבבלי. (לא נכנס כאן בחלוקי הדעות בין ההיסטוריונים ע"ד השבוי הרביעי מי היה? אם באמת היה ר' נתן הבבלי או אחר, או שחנוך בן ר' משה היה הרביעי, וראה „חולדות ישראל” ליעבץ חלק יוד עמודים רמ"ב—רמ"ג, ולהלן עוד נגע בזה, וכן על מטרת נסיעתם מלכתחלה) שהתפשטו בכל קצוי העולם, ייסדו מרכזי תורה והרביצו תורה באלכסנדריה של מצרים, ואח"כ בפוסטט שם ע"י ר' שמריהו, בקירואן ע"י ר' חושיאל, ושם הוקם מרכז התורה על ידו ועל ידי בנו רבנו חננאל, בקורטובה אשר בספרד ע"י ר' משה בן חנוך ובנו חנוך, בנרבונה אשר בצרפת, וכך נוצרו מרכזי תורה הרבה בתפוצות ישראל.

[והנה החכם ר"ז יעבץ ז"ל, שציינוהו לעיל, השולל שהשבוי הרביעי היה ר' נתן הבבלי, אשר לפי דעת אחרים הלך לנרבונה, הרי יש לציין לפי דבריו (חלק י' עמוד 127) שנרבונה נעשתה למרכז התורה, בלאו הכי, וזה היה בתקופה אשר בה, השיב קרל הגדול בימיו את רב מכיר החכם הבבלי, ויגדלהו. על משפחת המכירי הזאת נאמר: „כי לא פסקה מהם גדולה וממשלה ותורה” וכי „נרבינה בנרבונה לא כבה” (אגרת נשיא ר' ששת בן בנשת לנשיא נרבונא). הקריה הזאת היתה עיר ואם לישראל, היושבים בארצות צרפת ואשכנז ולבנותיהן, כדבר סופר קדמוני: „עיר קדומה לחורה וממנה תצא תורה לכל הארצות” (מסעות ר' בנימין, הוצאת אשר ב').]

ג

למוד התורה

למוד התורה, מהוה דבר מרכזי ובולט במערכת המצוות המעשיות. ויש בזה שלשה גורמים חשובים, שמצוה זו נשתבחה בהם. ראשית כל, עצם המצווה של למוד התורה, שהיא מצוה חיובית על כל בן אדם בישראל בכל התנאים והמסבות בהם הוא נמצא, כדברי הרמב"ם (הל' תלמוד תורה פ"א, ה"ח—ה"ט) וז"ל: כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה, בין עני בין עשיר, בין שלם בגופו בין בעל יסורין, בין בחור בין שהיה זקן גדול, שתשש כחו, אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזור על הפתחים, ואפילו בעל אשה ובנים, חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה, ביום ובלילה, שנאמר „והגית בו יומם ולילה“ (יהושע א'). גדולי חכמי ישראל היו מהן חוטבי עצים ומהן שואבי מים ומהן סומים, ואף על פי כן היו עוסקין בתלמוד תורה ביום ובלילה, והם מכלל מעתיקי השמועה איש מפי איש, מפי משה רבנו, ע"כ. ולא לבד עליו המצוה הזאת מוטלת, אלא חייב ללמד את בנו, ואפילו את בן בנו, תורה, כאמור בגמרא (קידושין כ"ט ע"א, ל' ע"א) האב חייב בבנו וכו' וללמדו תורה, וכן בסוכה (ד' מ"ב ע"א) קטן וכו', יודע לדבר אביו לומדו תורה וק"ש, וכן החיוב ללמד את בן בנו, מובא בברייתא (שם בקידושין ד' ל' ע"א) ולמדתם אותם את בניכם, אין לי אלא בניכם, בני בניכם מנין, ת"ל והודעתם לבניך ובני בניך, וראה רמב"ם (הל' ת"ת פ"א ה"א) ומכאן לתנופה הגדולה של הרחבת המצווה בריכוז תיגוקות של בית רבן ללמוד תורה בבתי ספר, כר' שמעון בן שטח וכו' יהושע בן גמלא וכו' חייא, כפי שהבאנו לעיל מעשיהם המפוארים בשטח זה.

שנית: משונת מצוות למוד התורה הנקנית ביגיעה רבה, בשנון ובהתמדה ובעיסוק רב, בלי הרף, רפיון והפסק, כי על כן, לפי דברי הט"ז הידועים (אור"ח הל' ברכות סי' מ"ז סק"א) אנו מברכים בברכת התורה בנוסח: „לעסוק בדברי תורה, ז"א: „שעיקר מעלת עוסקים בתורה דוקא“, דרך טורח ויגיעה. וכרש"י ריש פ' בחוקותי, אם בחוקותי תלכו וכו': „שתהיו עמלים בתורה“. ומטרה מיוחדת בצדה, להרבות ידיעות התורה, להעשיר את האדם במכמניה, ולשרש אחרי העסוק הארצות, שכל כך גונתה על ידי חכמינו ז"ל. ובגמרא ברכות (ד' ס"ג ע"ב) הסכת ושמע ישראל היום הזה נהיית לעם, וכי אותו יום סוף ארבעים שנה היה? אלא ללמדך שחביבה תורה על לומדיה בכל יום ויום, כיום שנתנה מהר סיני. ובתענית (ד' ו' ע"ב) ד"א, מה שלשה משקין הללו אין נפסלין אלא בהיסח הדעת, אף דברי תורה אין נפסלין אלא בהיסח הדעת. ז"א: שלמוד התורה צריך להיות רצוף בעיסוק ממושך, ללא הרף וללא היסח הדעת, וברמב"ם (הל' תלמוד תורה פ"א ה"י) „עד אימתי חייב ללמוד עד יום מותו שנא' פן יסורו מלבבך כל ימי חיך, כל זמן שלא יעסוק בלמוד הוא שוכח“.

ובפאה (פ"א משנה א') מסתיימת המשנה: „ותלמוד תורה כנגד כולם“ ז"א: שלמוד התורה עולה על כל המצוות, שאף להן אין שעור, ונפלאים דברי הגר"א שם „בשנות אליהו“ וז"ל: „שתלמוד תורה אין לה שעור, לא למטה ולא למעלה, דכתיב בה: „והגית בו יומם ולילה“, וא"כ אין לה שעור למעלה, וכן למטה נמי לפעמים

בתיבה אחת פוטר. והא דאיתא בגמרא, קרא קריאת שמע ערבית ושחרית כאילו קיים והגית בו יומם ולילה, לא בא לאפוקי שאינו יוצא בתיבה אחת, אלא ק"ש, הוא חיוב על כל אחד לקרות שחרית וערבית, וע"ז אמרו באם קרא כו', אז אפילו תיבה אחת א"צ ללמוד ויוצא בק"ש, והא דכתיב והגית כו', כיון שיוצא בתיבה אחת, היינו דאילו לא הוי כתיב והגית, הו"א שאינו צריך אלא תיבה אחת ולא יותר, אף על פי שיש לו פנאי ללמוד, לכך נאמר והגית גו', לומר שחייב אדם ללמוד תורה יומם ולילה. אך אם צריך לעסוק במצוה או בדרך ארץ, שהוא ג"כ מצוה, אזי הוא פוטר את עצמו בתיבה אחת, ונקיט התנא, הא דאין לת"ת שעור למטה, להורות שצריך אדם מאד מאד לחבב את התורה, דבכל תיבה ותיבה שלמד בה היא מצוה בפני עצמה. והא ראייה שיוצא בתיבה אחת מצות למוד התורה, שהיא שקולה נגד כל המצוות. והכלל בזה, שאין מבטלין ת"ת אפילו למצוה, אם יכולה להעשות על ידי אחרים, והשכל מחייב בזה, מפני שכל תיבה ותיבה בפ"ע היא מצוה גדולה, והיא שקולה כנגד כולם, א"כ כשלומד למשל דף אחד מקיים כמה מאות מצוות וא"כ בוודאי יותר טוב לקיים מאה מצוות ממצוה אחת, רק כשאי אפשר לקיים ע"י אחר, אזי רשאי לבטל, ולזה שונה התנא, הא בת"ת אין לה שעור למטה, להורות כנ"ל, או שצריך לאכל שהיא ג"כ מצוה, ולולא זאת, לא היה לנו פנאי לעשות איזה מצוה או לאכל, דכתיב „והגית בו יומם ולילה“, לכך משמיענו דלפעמים אף בתיבה אחת יוצא ע"כ.

וזוהי נקודה נפלאה בלימוד התורה, שלפיה, בעצם, צריכים ללמוד תמיד בלי הפסק והיסח הדעת. אבל הלא דבר זה הוא בלתי אפשרי, שהרי צריכים לקיים מצות ולעסוק בדרך ארץ וגם לאכול. אבל אלה המה הפסקות הכרחיות, שגם הן למצוה תחשבנה. ומשהשתחרר מהפסקות הללו, מוטל עליו שוב החיוב ללמוד מפאת „והגית בו יומם ולילה“. ולא עוד, אלא שבכל למוד תיבה הוא מקיים מצוה, ואם אין לו אפשרות ללמוד הרבה, הרי גם שבתיבה אחת יכול לצאת חובת למוד, והעיקר הוא הרציפות שבלימוד, אם רק הגיע ליכולת הלמוד.

וידועים — ברוח זה — דברי החתם סופר בחידושו לפרק לולב הגזול (סוכה ד' ל"ו ע"א) ד"ה דומה לכושי תנו, לדברי ר' ישמעאל (בברכות ד' ל"ה ע"ב) לא ימוש ספר התורה הזה מפיד, יכול דברים ככתבן ת"ל ואספת דגנך, הנהג בהן מנהג דרך ארץ „מפני שבא"י, העבודה בקרקע מצוה, משום ישוב א"י, ולהוציא פרותיה הקדושים, ועל זה צותה התורה ואספת דגנך, ובוועז זורה גורן השעורים הלילה משום מצוה, וכאילו תאמר לא אניח תפילין, מפני שאני עוסק בתורה, ה"נ לא יאמר לא אאסף דגני מפני עסק התורה, ואפשר אפילו שארי אומנויות שיש בהם ישוב העולם הכל בכלל מצוה“, והכל עולה לקנה אחד, מנהג דרך ארץ, ויישוב א"י ושאר אומנויות שיש בהם יישוב העולם, משחררים את בן האדם באותו הזמן מלמוד התורה, אבל אם רק משתחרר מעבודה זו, הרי מוטלת עליו הרציפות של למוד התורה. והדבר הזה בא לידי בטוי גמרץ בגמרא (ברכות ד' ד' ע"ב) „כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב, ואומר אלך לביתי, ואוכל קמעא ואשתה קמעא, ואישן קמעא, ואח"כ אקרא קריאת שמע ואתפלל, וחוטפתו שינה, ונמצא ישן כל הלילה, אבל אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית חכנסת, אם רגיל לקרות קורא,

ואם רגיל לשנות שונה, וקורא קריאת שמע ומתפלל, ואוכל פתו ומברך, הרי כאן חובת האדם לרציפות של לימוד התורה בהתפנותו מיד אחרי העבודה, והבן.

וזאת שלישית: מטרה נעלה לפנינו בלמוד התורה לשם מעשה המצוות, ולא לבד ידיעה ותודעה גרידא... וכפרושו של הרמב"ם בפירושו למשניות על המשנה שם: „ותלמוד תורה כנגד כולם” וז"ל: „ושחקור על הענין הזה תמצא בלמוד תורה שקול כנגד הכל, כי בתלמוד תורה, יזכה האדם לכל זה, כמו שבארנו בתחלת דברינו, שהתלמוד מביא לידי מעשה” ע"כ, ומתוך ללמוד וללמד באים לידי לשמור ולעשות ככתוב: „לא ימוש ספר התורה הזה מפיך, והגית בו יומם ולילה, למען תשמור לעשות כל הכתוב בו, כי אז תצליח את דרכך ואז תשכיל” והעיקר: לעשות.

ורבות פנים ואופנים, תנאים ונסיבות, ללמוד התורה, יש למוד הפרט, למוד ביתדות ובבדידות, ויש לימוד בצוותא, בחברה בקבוצה ובציבור, ואם אמנם המצוה מוטלת על כל יחיד באופן פרטי, כאמור, הרי מעדיפים חכז"ל לימוד בצוותא ובדבוק חברים, בקביעת שעורים מרוכזים, ועוד, כנאמר בגמרא: הסכת, עשו כחות ועסקו בתורה, לפי שאין התורה נקנית אלא בחבורה, כדר' יוסי בר חנינא, דא"ר יוסי בר חנינא, מה דכתיב, חרב על הבדים ונאלו, חרב על שונאיהם של ת"ח שיושבים בד בבד ועוסקים בתורה וכו' (ברכות ס"ג ע"ב), וכן שני תלמידי חכמים המחדדים זה את זה בהלכה, זוכים לדברים שנאמרו בימינה של תורה וכו' (שבת ס"ג ע"א), וכן מה עץ קטן מדליק את הגדול, כך תלמידי חכמים מדליקים את הגדולים, והיינו דאמר ר' חנינא „הרבה למדתי מרבתי ומחברי יותר מרבתי, ומתלמידי יותר מכולן” (תענית ד' כ' ע"א) העדפת הלמוד בצוותא מובנת, שעל ידי דבוק החברים בלימוד במשותף, הרי הדברים מתבררים יותר ומתלבנים יותר, ויש בלמוד זה משום תועלת ויעילות רבה.

ד

הישיבות בישראל

גולת הכותרת של למוד התורה בישראל במרוכז, משמשות הישיבות בישראל מדור דור עד דורנו אנו. הן הן ומתוהים צנורות התפורה וההרבצה של התורה, ומגדלי האור בכל מצבי-חיינו, בתקופות בהן עברנו ועוברים עד היום. הישיבות בישראל נולדו עם היהדות, גדלו והלכו אתה, בכל נדודיה וגלויותיה, שמשו ומשמשות לנקודות מרכזיות המושכות בכח מאגנטי את כל סורי האומה. הן שמרו ושומרות על גחלת התורה לדורות והזריחו ומזריחות אור-נגוהות, הן המצפה שממנה משקיפים אל חיק הדורות, אלו הן ומהות מבצרי התורה ובתי-היוצר לנשמת האומה. ולידי בטוי הולם בא בדברי חכמינו ז"ל: „מימיהם של אבותינו לא פסקה (או פרשה) ישיבה מהם, היו במצרים ישיבה עמהם, שנאמר „לך ואספת את זקני ישראל” (שמות ג'), במדבר ישיבה עמהם, שנאמר: „אספה לי שבעים איש מזקני ישראל” (במדבר י"א) אברהם אבינו זקן ויושב בישיבה היה, שנאמר ואברהם זקן בא בימים, יצחק זקן ויושב בישיבה שנאמר ויהי כי זקן יצחק, יעקב אבינו זקן ויושב היה וכו', ומכאן שהישיבה בישראל קדמה לעם ישראל והתגדלה אתו

והיא השלשלת החורות את כל האומה מדור לדור וחוט השדרה המחבר ומקשר את כל הגוף, בקומה מוצקה וזקופה.

וכך נמשכו מרכזי התורה בדמות ישיבות בימי בתי המקדש בבנינם, בלשכות הגזית, בצורת הסנהדרין, בימי עליית עזרא ונחמיה, אנשי כנסת הגדולה, שהחזירו את העטרה ליושנה (יומא ס"ט ע"ב), משמעון הצדיק עד סוף הזוגות, בימי הלל הנשיא ואח"כ בישיבות בית שמאי ובית הלל, ובימי ר' יוחנן בן זכאי, שהציל את הישיבה ביבנה, לפי דרישתו מאספסינוס. וכך הולכות ומשתזרות הישיבות בישראל בימי ר' יהודה הנשיא בצפורי ור' יוחנן בטבריה. וזמן קצר אחר מותו של ר' יוחנן, בימי קסרי רומי קונסטנטין וקונסטנציוס, שהתנצרו, רבו ההשמדות ונחרבו אמנם הישיבות בא"י, אבל לא חדלו להתקיים ישיבות קטנות במשך הזמן, ואם לא האריכו ימים, הרי בעלייתו של הרמב"ן לירושלים נתחדשה שוב הישיבה בירושלים. שאליה נהרו תלמידים הרבה מן הגולה.

ובבבל נוסדה המתיבתא בדמותה ובצביונה של הישיבה בארץ ישראל, אחרי חורבן בית המקדש הראשון, כי לא יעלה על הדעת שקהלת ישראל שגלתה לבבל ישבה בלא מנהיג ומחוקק משלה לשמור את קיומה וצביונה, וסמך לדבר נמצא באגדת רבוותינו שאמרו: צדקה עשה הקב"ה עם ישראל שהקדים גלות צדקיהו ועוד גלות יכניה קיימת, דכתיב ביה בגלות יכניה החרש והמסגר אלף, חרש כיון שפותחין הכל נעשו כחרשין, מסגר כיון שסוגרים בהלכה שוב אין פותחין (סנהדרין ד' ל"ח ע"א). (ראה "מכמני עוזיאל", "ישיבות ומתיבתות" וקובץ סורא ת"א: מאמריו של הגרב"צ עוזיאל על הישיבות).

ומאז הונח היסוד לישיבות בבבל שהתפוררו והתפתחו במשך הזמן במקומות שונים: בפומבדיתא, סורא, מתא מחסיא, נהרדעא, פרוז שבור, נרש, נהר פקוד, מחוזא, פום-נהרה שילי פפינא ועוד, הן שמשו למקומות התורה המרכזיים שהפיצו נגהות התורה בבבל ולתפוצות. וכך נמשכה השרשרת עד סוף תקופת הגאונים, ואח"כ הלאה בתפוצות הגולה בכל מקום שיהודים נחתים שם, הישיבות הללו הוחזקו בדאגה ובטפול ע"י הקהלות בישראל, ועל ידי עסקנים נאמנים שהראו מסירות נפלאה בקיומן ובהתפתחותן, וכן השתלשלו בארצות פולין, ליטא, ומעבר לאוקיינוסים עד היום הזה, אלה המה מעוזי התורה וחומות המגן של תורת ישראל שלא תדולדל ולא יכבה חלילה גרתי וזהרה.

ה

ירחי דכלה

לגורם עליון ונשגב, שמש המפעל הגדול ורבי-השגב, של ירחי דכלה, שהתרכזו אמנם במסגרת הישיבות, אבל הוא עלה על גדותיהן, התפרץ והתרחב בממדים גדולים ואדירים. במפעל זה כרוך רעיון נפלא ותעוזה מחשבה, להאדרת התורה מעל המסגרות המצומצמות של כתלי הישיבה. הכוונה היתה להתפרץ החוצה למשוך ולקשור את המון בית ישראל ללימוד התורה לחביבותה ולהערצתה, ולקיים גשר חזק ומתמיד בין תלמידי החכמים שבדור ובדורות, ובין המון בית ישראל, שקול המון כקול שדי.

מפעל „ירחי דכלה“ הקיף המוני אנשים, לאלפים ולרבבות. ראשית נצניו נעוצה בהתחלת תקופת האמוראים בבבל, עד סוף תקופת הגאונים, עם הפסקות קצרות לרגלי סבות הזמן, ובראש המפעל הכביר הזה עמדו ראשי-כלה, מגדולי האמוראים והגאונים בתקופות הללו, ובמרצם וביזמתם, ניהלו את הענינים בסדרים הראויים, לפי תכנית מגובשת מראש וביעילות נפלאה. ומפעל זה הפך למוסד כביר בעל אופי כללי-לאומי מרכזי, שאין דוגמתו בהיסטוריה הארוכה והעשירה שלנו.

לירחי דכלה נבחרו שני החדשים אלול ואדר, בהיות שהשתתפו בהם רבבות תלמידים ובני תורה מכל רחבי המדינה וארצות הסמוכות, ורובם היו עסוקים וטרודים בעבודתם, פרנסתם, מלאכתם ובסדן-יצירתם, ובעיקר עובדי אדמה שלא היתה להם אפשרות להתפנות בחדשים אחרים, רק בשני החדשים הללו שרפתה העבודה, בשדה, כמו שאנו מוצאים בגמרא (ברכות ל"ה ע"ב) אמר להו רבא לרבנן במטותא מינייכו, ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחוו קמאי, כי היכא דלא תטרדו כולה שתא, ופירש"י שם, ביומי ניסן: ימי הקציר, ביומי תשרי: דריכת הגיתות והבדים. וכן (בב"ק קי"ג ע"א) אמר ר' יהודה, לא יהיבנא זמנא ביומא ניסן ולא ביומי תשרי, ופירש"י שם: לא מזמינן אדם לדין בניסן ותשרי, שהן זמן קציר ובציר, וידוע דרוב יהודי בבל, וביניהם גם החכמים והתלמידים התפרנסו משדה וכרם.

לפי המקורות בגמרא, השתתפו בירחי דכלה, המונות אנשים, שהמקומות לא הכילו אותם והיו נחוצים להכין להם מקומות בחצרות ובמרפסות ותחת כפת השמים. כן התרכזו בישיבת רבה בן נחמני, דור השלישי של האמוראים בבבל, שנים עשר אלף איש (ב"מ פ"ו ע"א) ובכתובות (ק"ז ע"א) כי הוי מפטרי רבנן מבי רב הונה הווי פיישי אלפי ומאתן רבנן, מבי ר' הונה הוי פיישי תמני מאה רבנן. ר' הונה הווי דריש בתליסר אמוראי, ופירש"י ד"ה בתליסר: „השומעין מפיו ומשמיעין לרבים זה מכאן ומלפנים ומלאחור, ומתחלקין למקומות הרבה שהיה העם רב.“ כי הווי קיימי רבנן ממתיבתא דר' הונה ונפצי גלימיהו הווי סליק אבקא וכסי ליה ליומא, ואמרי במערבא, קמי ליה ממתיבתא דרב הונה בבלאה וכו'. המספרים הללו הם מהנשארים אחרי הלמוד בחדשים אלול ואדר, שנשארו אח"כ, להמשך למודם, ומכאן יש לשער את המספרים שהשתתפו בחדשי אלול ואדר גופא.

לפסגת השיא הגיע המפעל הזה בימי ר' אשי, הדור הששי של אמוראי בבבל, בישיבתו במתא מחסיא-סורא, בהרביצו שם תורה במשך ששים שנה. ירחי דכלה שמשו למיפגן-שגב, לבטוי של חביבות התורה והערצה עד לאין שעור, להבלטת חשיבות התורה וכבודה: ליקרא דאורייתא. ובגמרא ברכות (י"ז ע"ב) אמר רבי אשי בני מתא מחסיא אבירי לב נינהו, דקא חזי יקרא דאורייתא תרי זמני בשתא, ולא קמגייר גיורי מינייהו. והיה בזה מעין מפגן של קבלת התורה מחדש. ובתריס שם מביאים בשם „ספר העתים“ שחבר הרב ר' יהודה בר ברזילי ששמע שהיה עמוד של אש יורד מן השמים עליהם בכלה באלול ותשרי. כח אש התורה שנראה לעין הירבה תעצומות ועוז, של מפעל תורני גדול זה.

הלימוד בהמון עם ותועלתו באו לידי בטוי על ידי ראשי המתיבתות וראשי הכלה במקומות שונים בש"ס בהתאם לאופיים. תכונתם ותפקידיהם הנעלים בהרבצת התורה בסוג זה ובסדר מיוחד (ע"ז נדבר עוד להלן). הנה ר' אשי שבשעתו הגיע

הלימוד בירחי דכלא לשיא, כאמור, אומר: ומי אוהב בהמון לו תבואה (קהלת ה')
 „כל האוהב ללמד בהמון לו תבואה“ (מכות י' ע"א). וכן רבינא שהיה ראש כלא
 בישיבתו של ר' אשי אומר: (שם) „כל האוהב ללמוד בהמון לו תבואה“ (כפי
 פרש"י שם גרסינן בדבר אשי „כל האוהב ללמוד בהמון, ובדברי רבינא כל האוהב
 ללמד בהמון, ועי' גליון הש"ס שם לגרעק"א ז"ל) וכן ר' נחמן בר יצחק, הדור
 הרביעי של האמוראים בבבל, שהיה ראש כלה (ב"ב כ"ב ע"א) (עליו עוד נדבר
 להלן) אנו מוצאים שהיה קשור עם ההמון, ללמדו תורה, לפי הגמרא (תענית
 כ"א ע"ב). א"ל ר"נ בר חסדא לר"נ בר יצחק ליקום מר ליתב לגבן, א"ל תגינא,
 ר' יוסי אומר, לא מקומו של אדם מכבדו, אלא הוא מכבד את מקומו, שכן מצינו
 בסיני, שכל זמן שהשכינה שרויה, אמרה תורה (שמות ל"ב) גם הצאן והבקר אל
 ירעו אל מול ההר ההוא, נסתלקה שכינה ממנו, אמרה תורה, המה יעלו בהר, וכן
 מצינו באוהל מועד שבמדבר וכו' יעו"ש, וברש"י בד"ה: ליקום מר להכא, דר"נ
 בר יצחק הוי יתיב בין גברי דלא חשיבי כולי האי, וקאמר לי' ר' נחמן בר רב
 חסדא, ליקום מר מהתם וליתי ליתב גבאי יעו"ש, מכאן אנו רואים את תכונתו
 ואופיו של ראש הכלה, ר"נ בר יצחק שהיה נוטה לשבת בתוך ההמון ולהרביץ תורה
 (וראה מאמרי „קול ההמון“ ב„שיחות תלמידי חכמים“ „עמודים“, שכ"ח—של"א
 באריכות). וכן אמר אב"י „אגרא דכלא דוחקא“ (ברכות ו' ע"ב) משמע שהיו הרבה
 אנשים. והנה אנו מוצאים בגמרא (ברכות נ"ז ע"א) ציור המבטא את ההמון הרב
 שהשתתף בירחי דכלה, וכן את ראשי הכלה הכרוכים בו. הנכנס לאגם בחלום
 נעשה ראש ישיבה, ליער נעשה ראש לבני כלה, רב פסא ורב הונא בריה דר'
 יהושע, חזו חלמא, רב פסא דעייל לאגמא נעשה ראש ישיבה, ר"ה בריה דר' יהושע
 דעייל ליער, נעשה ראש לבני כלה, וזהו המושג של רבוי תלמידים כעצי היער
 המרובים, וראה רש"י שם ד"ה יער וז"ל: „אילנות גדולים ואינם סמוכים זה לזה,
 אף זה סימן לראש לתלמידי הרב, והוא ראש לבני כלה שמפרש לתלמידים שמועתם,
 אחר שעמד הרב והם מחזרין על שמועתם, ויש תלמידים שלא יבינו בדברי הרב
 ככל הצורך וזה מבינה להם“. וכאן גם הרגשת המטרה של „ירחי דכלה“, לתת
 להבין לתלמידים רבים הבאים בהמון ללמוד תורה.

לשם הבלטת המיפגן למען למוד התורה בהמון כאמור, התיירו חכמינו ז"ל
 למוד בירחי דכלה גם מחוץ לכותלי בתי המדרש ולהתאסף ללמוד בחצרות ובשווקים,
 למרות האיסור שבדבר, כמו שמצינו בגמרא (מו"ק ט"ז ע"א): שוב פעם אחת,
 גזר רבי שלא ישנו לתלמידים בשוק, מאי דרש: חמוקי ירכיך כמו חלאים, מה ירך
 בסתר אף דברי תורה בסתר, שיצא רבי חייא ושנה לשני בני אחיו בשוק לרב ולרבה
 בר בר חנה, שמע רבי ואקפיד וכו', וכשהצטדק אח"כ לפני רבי שעשה לפי הפסוק
 „חכמות בחוץ תרונה“ (משלי א') הפנה רבי את הדרשה לכיוון אחר, ולבסוף (שם
 ט"ז ע"ב) שואלת הגמרא, והא כתיב לא מראש בסתר דברתי? ומתריצים: ההוא
 ביומי דכלה, ופירש"י ד"ה ב"זומא דכלה — דרשה שהכל מצוין שם, ז"א: זה היה
 במכוון להשמיע דרשות ודברי הלכה בהמון עם, ובחפזנה נהדרה גדולה, למען
 יקרא דאורייתא, כעין מצות הקהל בשעתה, שמגמתה היתה בקריאת התורה והפצתה
 ברחבי העם וההמון, מנער ועד זקן לשעה ולדורות.
 גם שמשו ירחי דכלה הללו, לא לבד ללמד החוני אלא לימי עיון והתעמקות

בהלכה, בשאלות ותשובות הדדיות, בין התלמידים המובהקים לבין ראשי המתיבתות וראשי הכלה, וכן הגיעו לשם שאלות ותשובות ממרחבי הארץ ומהרבה תפוצות הגולה, שנתבררו ונתלבנו בחדשים הללו, ונחרצו פסקי דינים קבועים, שנשלחו לשואליהם, כמו שאנו מוצאים בתשובות הגאונים (הרכבי ס' קע"ח) בזה"ל: "שאלת אילן, נפקא לקדמנא ומרנא ורבנא האי בכלה דאדר ופקידנא לכתוב תשובה. ובתשובה אחרת שם: נפקא לקדמנא ועייני בהון במתיבתא בכלה דאדר, ופקידנא לכתוב תשובה. וכן אנו מוצאים בספרות הגאונים שכינו באופן מיוחד את השאלות המיוחדות שנשאלות בירחי דכלה בשם "שאלתא דכלה", וז"א: שאלה שנשאלו רק במוסד הזה, (הלכות גדולות צ"ו, בכורות קל"ח, והל' גיטין ע"ט ע"א) וראה "תרביץ" (תרצ"ה עמוד תס"ה) בזה"ל: "אלו פירושים דפריש מר חנילאי ריש מתיבתא בשאלתא דכלה", ועי' "תשובות הגאונים" (אסף ע' קצ"ח). וכן בלשון: "בעי רבנן קומי ר' חנינא גאון בכלה רבתי" ועוד. הישיבות הללו שימשו איפוא במשך חדשי הכלה למעבדה-תורנית יעילה ולסדן היצירה בתורה והלכה.

בהיות שהסדרים שהיו נהוגים בישיבות ב"ירחי דכלה" עוד בסופה של תקופת הגאונים, מוצאם, כאמור, מראשית תקופת האמוראים, ומעטים הם לפי הערך השינויים שחלו בהם במשך הזמן הארוך הזה, בערך כשמונה מאות שנים, וסדרים אלה נתקדשו בקדושת המסורת, נתחבבו על החוגים הקרובים לישיבות, ולפיכך נמנעו מהכניס שינויים רדיקליים (ראה "אסף תקופת הגאונים וספרותה" עמוד מ"ד), הרי כדאי לצטט במלואו את ספורו של ר' נתן הבבלי שחי במחצית השניה של המאה העשירית למספרם על "ירחי דכלה" וממנו ובו, נעמוד בברור על פרטי הדברים (מובא בספר יוחסין בקונטרס "אלה מעלות") וז"ל: ומתקבצין ובאין מכל המקומות בחדש כלה, שהוא חודש אלול בימי הקיץ, ואדר בימות החורף, וכל אחד ואחד מן התלמידים במקומו, גורס ומעיין כל אותם ה' חדשים המסכתא שאמר להם ראש ישיבה בצאתם מעמו, ובאדר, אומר להם מסכת פלונית נגרוס באלול, וכמו כן באלול אומר להם מסכת פלונית נגרוס באדר, ובאים כלם ויושבין לפני ראשי הישיבות באדר ובאלול וראש הישיבה עומד עליהם על גרסתם ובודק אותם, וזה סדר ישיבתם: ראש ישיבה עומד בראש, ולפניו עשרה אנשים והיא נקראת דרא קמא, ופניהם אל פני ראש ישיבה. מעשרה שיושבין לפניו, ז' מהם ראשי כלות וג' חברים, ולמה נקראו שמם ראשי כלות שכל אחד מהם ממונה על עשרה מן הסנהדרין, והם נקראים אלופים, וכך היה מנהגם אם נפטר אחד מראשי כלות, ויש לו בן הממלא את מקומו, יורש מקום אביו ויושב בו, ואפילו היה קטן בשנים, וכן מן החברים כשיפטר אחד מהם אם היה בנו ממלא את מקומו יושב בו, ואין אחד מהם דולג על מפתן חבירה, ואם אינו ממלא מקום אבותיו, והוא ראוי לישוב באחת משבעה דרי יושב בה, ואם אינו ראוי לישוב עמהם, יושב עם בני רב ועם שאר התלמידים, שהם כ"ד מאות איש, והשבעים סנהדרין שהם ז' שורות, שורה ראשונה יושבת כמו שהזכרנו, ואחריהם עשרה עד ז' שורות ופני כלם אל פני ראש ישיבה וכל התלמידים יושבין אחריהם, ואין אחד מהם מכיר את מקומו, אבל הז' שורות כל אחד ואחד מכיר את מקומו, ואין אחד מהם יושב במקום חבירה, ואם יהיה אחד מהם מן הז' שורות גדול בחכמה מן האחר, אין מושיבין אותו במקומו מפני שלא ירשה מאביו, אבל מוסיפין לתת לו יותר מחוקו, מפני חכמתו, וכשירצה ראש ישיבה לנסותם בגירסתן, ינעדו עליו כלם בד' שבתות של חודש אדר, והוא יושב

והשורה הראשונה גורסין לפניו, ושאר השורות שומעין ושותקין, וכשמגיעים למקום הצריך להם לדבר, ידברו בו, בינם לבין עצמם, וראש ישיבה שומע אותם ומבין את דבריהם, ואח"כ קורא והן שותקין ויודעין שכבר הבין מחלוקתם, וכשישלים קריאתו, דורש וגורס באותה מסכתא שגרסו בימי החורף כל אחד ואחד בביתו ומפרש בכלל דבריו הדבר שנחלקו בו התלמידים, ועתים שהוא שואל מהם פירוש הלכות, והם מכבדים זה את זה והכל מכבדים את ראש ישיבה ושואלין אותו פתרון, ואין אחד מהם יכול לדבר בפניו, עד שיתן לו רשות, והם מדברים כל אחד ואחד כפי חכמתו, והוא מכתیب להם דבריו בפתרון כל הלכה והלכה עד שיתברר להם הכל, וכשמתברר להם הכל יפה, עומד אחד מדרא קמא ודורשה ברבים עד ששומעין אותה כקטון כגדול, וכל מי שרואה אותו עומד, יודע שאינו עומד אלא לברר חבריתא שממנה סייע השמועה, ואז מדקדין בה שאר התלמידים, וחוקרין אותה ומבארין אותה באר היטב. וכך היו עושין כל ימות החודש, ובשבת רביעית, קורין כל הסנהדרין וכל התלמידים, וראש ישיבה מעיין כל אחד ואחד מהם, וחוקר אותם ומנסה אותם, עד שיתברר לו, המהיר בחכמה מחבירו, וכשרואה את אחד מהם, שאין תלמידו סביר בפיו, יקשה עליו יותר ויגרע לו מחוקו, וגוער בו ומוכיחו ומודיעו המקומות שנתרשל בהם ונתעצל עליהם, ומוהירו בנפשו, ומתרהו, שאם ישנה כן פעם אחרת ולא ישים לבו על תלמודו, שלא ינתן לו כלום, ולפיכך היו מתחדדין ומתעסקין בלמודם עסק יפה, כדי שלא יכשלו לפניו בדבר הלכה וכל השורות אינן הולכות מעמו, עד שמודיעים המסכתא שיתעסקו בה, כל אחד ואחד בביתו, ולשאר התלמידים אינו צריך להודיע, אלא כל אחד ואחד גורס באיזו מסכתא שירצה, וכך היה מנהגם בתשובות השאלות, בכל יום מהחודש אדר, מוציא אליהם כל השאלות שהגיעו אליו, ונותן להם רשות שישבו תשובה עליהם, והם מכבדין אותו ואומרין לו לא נשיב בפניך, עד שהוא תוקף בהם, ואז מדברים כל אחד ואחד לפי דעתו ולפי חכמתו, ומקשין ומפרקין ונושאים ונותנים בכל דבר ודבר ומעיינין יפה יפה וראש ישיבה שומע את דבריהם ומבין כל מה שאומרין, ומקשין זה לזה ועומד ומעייין בדבריהם, עד שיתברר לו האמת, ומיד יצווה לסופר להשיב ולכתוב, וכן היה מנהגם לעשות בכל יום, עד שמשיבים תשובות כל השאלות שבאו להם השנה מקהילת ישראל ובתכלית החדש, יקראו התשובות והשאלות, במעמד כל החבורה כולה, וחותרם עליהם ראש ישיבה, ואחר כך שולחין אותן לבעליהם, ואז מחלק הממון עליהם, ע"כ.

הרי לפנינו סדר מסואר רבי־משמעות שהיה מונהג ב"ירחי דכלה", בין בחומר האנשים, בין במהות הלמוד, צורתו, ותכנו, ובין בארגון המצוין של המשא ומתן. המבחנים בידיעות ההלכה ובסיכומים הנובעים, הגרשמים בכתב בתוקף פסקי דינים. ונפרט אותם, אחד אחד: (א) היחס של כבוד ששרר בין הרבנים והתלמידים לכל סוגיהם ותאריהם. היה בכאן משום שמירת הקו של "אינהו חכם המכיר את מקומו"... שזה היסוד והמשתית לקיום כבוד הדדי, אהבה, שלום ורעות. ראשי הכלות שישבו בשורה הראשונה ניצחו על העבודה והדריכו את השעורים לפי הנושאים הקבועים, ולפי השאלות המוצעות המתעוררות. וכל אחד היה ממונה על שורה של עשרה אנשים שנקראו אלופים, שלשת החברים הנשארים ניצחו על יתר שלשת השורות, אחרי השורה השביעית שנקראו "בני קיומא" כדברי רב עמרם ז"ל: ומן "בני קיומא", לפי שמהם לקחו למלאות כל פעם החסרון בשבעה דרי (ראה "דורות

הראשונים" ח"ג ד' קי"א) ולאחריהם, שוב קהל גדול של תלמידים המשתתפים בלמודים לפי משמעת קפדנית, וכל אחד ואחד מדבר כפי חכמתו, ולפי מתן רשות לדבר ע"י רישי כלה. סדר מופתי כזה איש איש על מקומו ודרגתו, הוביל את הלמוד למטרתו הרצויה ולסיכומו הקולע.

וכן הקפידו על שם "ראש כלה", ואנו מוצאים שני סוגים בתאר זה: "ריש כלא רבתי" ו"ריש כלא זוטרת", ולפי הגירסא של שאלתות (ב"וואת הברכה") ביבמות (ד' ס"ד ע"ב) ר' חייא בר אבין שהיה "מרישי כלי זוטרי" דר' הונא, וכנראה גם היה שנוי מקומות בישיבה בשורות, לבני התוארים הללו, ומכאן שוב קו חשוב עד כמה שהקפידו על הכבוד ועל התפקיד שכל אחד ואחד ממלא, וראה עוד (י. ש. צורי "שלטון ראשות הגולה" עמודים ל"ח, מ"ו).

ב) הברור העניני הפנימי בין כל המשתתפים שהתקיים במשך החודש, החידודים והפולפולים ההדדיים, שהיו מעין מבחן לתלמידים, עד הכנת החומר המגובש בשבוע האחרון של החודש. ואז הוקבעו באופן סופי, המסקנות של הביורורים במסכת שלמדו, וכן פסקי הדינים לשאלות שנשאלו, כאמור, שקבלו תוקף, אחרי אישורי ראשי הישיבות שנכתבו ע"י הסופרים, ונשלחו לשולחיהן. ומעניין, שהשואלים שהיו מקבלים את התשובות היו רגילים לאספן ולכורכן בכרכים מיוחדים, שייחדו לשאלות ותשובות (אוצר הגאונים לפסחים ע' פ"א).

ג) ההכרזה על למוד מסכתא ידועה וקבועה למשך כל חצי שנה, במשך חמשת החודשים שהתלמידים נמצאים בבתיהם ובעבודתם, הרי עליהם לעסוק במסכת זו, שהוכרז עליה ללמוד. למוד זה במסכת זו מקנה לתלמידים את הבקיאות והידיעה הברורה והנוקבת במסכת זו, ולזה נתכוונה הגמרא (שבת קי"ב ע"א) איזהו ת"ח שממנין אותו פרנס על הצבור, זה ששואלין אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר ואפילו במסכת כלה. וכן בקידושין (ד' מ"ט ע"ב) על מנת שאני תלמיד (בתוספתא איתא "תלמיד חכם") אין אומרים כשמעון בן עזאי וכשמעון בן זומא, אלא כל ששואלין אותו בכל מקום דבר אחד בלימודו ואמרו, ואפילו במסכתא דכלה. וכן בתענית (י' ע"ב) תלמיד, כל ששואלין אותו דבר הלכה בלמודו ואומר ואפילו במס' כלה, ולפי פירוש התוס' במקומות הנ"ל בתענית ושבת, וכן בערוך ערך "כלה" בשם ר"ח: ואפילו במס' כלה, שמתעסקין בה כל תלמידי חכמים, שרוצים לדרוש בכלה של אלול או בכלה של אדר ורגילים במס' זו.

ד) כפי שמוסר לנו ר' שרירא גאון, הרי הוסיפו ללמוד עוד מסכת אחת וגם פרקים מיוחדים, וז"ל: "אנחנו אוספים את האלופים ואת החכמים בכל כלא וכלא (כלה וכלה) וגורסים מסכתא דכלה ומגלים עוד מסכתא אחרת וקובעים פרקים" (לקוטים לאגרת ר' שרירא גאון ליון XXVII), הדבר הזה חוזר ומופיע גם בתשובות אחרות של הגאונים, הגאון ר' עמרם כותב: שאלה דאתיין בחנוכה שנת ק"ע לשטרות (ד"א רי"ט), כד גלו "טרף" (פ"ד ממס' יומא) ו"החולץ" (פ"ד ממס' יבמות) ובמקום אחר הוא כותב: אתיאן באדר בשנת קס"ט (ד"א תרי"ח) כד איחגי "הגוזל עצים" (בבא קמא) "ובא לו הכהן" יומא ("תשובות הגאונים" מתוך הגניזה, "אסף" ירושלים צד ע' הערה ו' וע"ש צד ס"א) ויחכו, שהפרקים במס' יומא בטרף בקלסי, ובא לו הכהן, למדו בכלה דאלול. על ידי כך התקיים למד אחד

בעניני יום הכפורים. מזה אנו רואים שלמדו עוד מסכת, וכן לפעמים פרקים מיוחדים מלבד המסכת הקבועה, שהוכרו עליה ללימוד בקביעות ובהקיספה המלא. והנה יש לעמוד בדברי ר' שרירא גאון על המלה ומגלים עוד מסכת אחרת, מה ההבדל בין המלה גריס שבמסכת הקבועה, לבין המלה ומגלה שבמסכת השניה הנוספת. וידידי ר' עזריאל הילדסהימר במאמרו, בספר היובל להרב פרימן ז"ל „אמת ליעקב“ (ברלין תרצ"ז), רוצה לומר שהמלה גורס פירושה: „מלמדה בעיון ובאופן שיטתי“ ומגלה פירושה „לפרש רק המקומות הקשים ביותר“, ומסתייע בדברי רש"י בעירובין (ד' נ"ג ע"א ד"ה דגלו המסכתא בלשון שני) וז"ל: „מפרשין שמועותיהן ומדקדקין בטעמו של דבר עד שמתיישב בלבן“, אלא שיש כאן קושי להבין את דברי רבינא שם, בני יהודה דגלו מסכתא נתקיימה תורתן בידן, בני גליל דלא גלו מסכתא לא נתקיימה תורתן בידן, וכי כפי פירושו, אם למדו בעיון ובאופן שיטתי שזה נקרא גריס, לא נתקיימה התורה בידן? אתמהא!

ונראה לי לפרש באופן אחר, דישנם שני סוגי למוד: א) מה שהתלמיד לומד בעצמו בלי עזרת מורה וריש מתיבתא, ב) למוד ישר בהדרכת המורה או ראש הישיבה שזה יעיל ביותר, ונקלט יותר, בתור שיטת למוד קבועה. הלמוד על דרך הראשונה נקרא גריס, ז"א: שהוא בעצמו לומד וגורס, עד כמה שידו מגעת, ואח"כ שומע התלמיד מהמורה או מראש הישיבה דברי חידוש ופלאול על המסכת שלמד, והלמוד על דרך השניה נקרא מגלה: כלומר: שהמורה או ראש הישיבה מלמד אותו באופן ישיר מתחלת השעור עד סופו ומלזהו בכל זמן למודו ומגלה לו את שיטת למודו וחידושו. וכך כוונתו של ר' שרירא גאון באגרתו, קובעים ומכריזים על למוד מסכת אחת עם סיום חודש הכלה. המסכת הזאת לומד התלמיד בעצמו בביתו ואח"כ מופיע בחודש הששי באלול ובחודש הששי באדר, ומבררים ומדיינים ומתפלפלים במסכת זו, ומגלים מסכת שניה ז"א: לומדים באופן ישר עם התלמידים מסכת שניה נוספת, וכן לפעמים פרקים מיוחדים במסכתות שונות, והואיל והלמוד הזה בדרך השניה נקלט ביותר ויעיל ביותר, על כן אמר רבינא, שהיה ריש כלא, „בני יהודה דגלי מסכתא, נתקיימה תורתם בידם“, משלמדו על דרך הלמוד השניה, למוד ע"י רב ומורה מתקיים יותר, לעומת זה „בני גליל דלא גלי מסכתא“ אלא למדו יותר מעצמם בלי לזוי מתמיד של מורה, לא נתקיימה בידם... וחילי דידי לעצם החילוק הזה, מדברי הגמרא (ע"ז י"ט ע"א) „אמר רבא, לעולם ילמד אדם תורה ואח"כ יהגה וכר וברש"י שם ד"ה ילמד אדם מרבו, „עד שתהא גירסת התלמוד ופירושו שגורה לו בפיה, ואח"כ יהגה, יעיין בתלמודו לדמות מילתא למילתא להקשות ולתרץ, ובראשונה, לא יעשה כן שמא יבטל וחרב לא ימצא לו כל שעה, ועוד לאחר ששנה הרבה הוא מתיישב בתלמודו ומתרץ לעצמו דבר הקשה“. והמימרא השניה של רבא שם — היא: „לעולם ליגרס אינש ואע"ג דמשכח ואע"ג דלא ידע מאי קאמר וכר ופירש"י שם ד"ה דלא ידע: „שאין רבו יודע לפרש כלום“, א"כ רואים, שיש הבדל גדול בין מי שרבו לומד אתו באופן ישר ומפרש לו, ובין שלומד בלי רב, כלומר שאין רב מפרש לו, רק הוא בעצמו לומד וזה נקרא בלשון גירסא, ושוב חילי דידי על ההבדל בין המלה ומגלה ובין לגרוס — דמגלה, משמע שלומד ברציפות ובאופן ישיר אצל הרב, ממקומות הבאים: א) ברש"י (שם) על בני יהודה דגלי מסכתא, כפי הראשון מפרש ח"ל: „למדו לאחרי"י

פירוש הדבר, שלמדו באופן ישר לאחרים, וזהו הלמוד היותר יעיל, לקבל את התורה ישר מהרב בבחינת: „עשה לך רב“ (ב) וכן ברש"י בהוריות (ד' י"ג ע"ב ד"ה גלי) גלי עוקצין וז"ל: „דרוש לן מס' עוקצין“, וז"א: שילמד אתם מס' עוקצין באופן ישר. ג) ובאופן הבולט ביותר לפירושונו זה, אנו מוצאים ברש"י (בע"ז ד' ל"ה ע"ב) ד"ה: „מגולה ריחה נודף“ על הגמרא שם, למה תלמיד חכם דומה לצלוחית של פלייטין, מגולה ריחה נודף וז"ל: „זהיינו דכתיב, שמן תורק שמך כשמגלין אותה ומריקין שמנה, כלומר: כשאתה תלמד תורה לתלמידים או יצא לך שם“, הרי שהמלה מגלין פירושה למוד התורה ישיר לתלמידים, והבן.

מכל האמור הרי אנו רואים במפעל „ירחי דכלה“, מוסד אדיר להפעלת למוד התורה והרבצתה בממדים גדולים לשלוחותיה ולסוגי למודיה, הלמוד במסכת אחת על ידי המון התלמידים בעצמם בבתייהם הם, במחצית השנה הראשונה מסכת אחת, ובמחצית השנה השניה מסכת שניה, יש בו משום תועלת משולשת, עצם הלמוד בבתייהם שעל אף עיסוקם וטרדתם בעבודתם הרגילה לשם אספקת פרנסותיהם, הם לומדים ומעיינים במסכת זו שהוכרזה עליה, למען שלא יסחו דעתם מלימוד התורה, ויעסקו בה ברציפות עם השתחררותם מהעבודה, ולקיים בזה „והגית בו יומם ולילה“, כפי הגדרת הגר"א ז"ל וכן החת"ס ז"ל שהבאנו לעיל. וזהו בכוונת מכוון, לקשור את העובד העמל לתורה וללמודה, ולקשרו בתכיפות ובמתיחות עם הישיבה, מקום חישולה של תורה, עד שיגיע עתו להתפנות ולהשתתף בנוכחותו שם בישיבה בירחא דכלה. וזאת שנית: ללמוד שם מסכת שניה או פרקים מיוחדים בדרך ישירה על ידי ראש הישיבה ליעל את למודו יותר ויותר בצמידה לשיטת למודו של רבו, ובגלוי הלמוד הרצוי וההסברה הישרה. וזאת שלישית: תרומתו של כל תלמיד בגיבוש ובסיכום של חומר הלמוד הכולל מכל הסוגים במסגרות ובפסקי הדין, בהיותו כל-כולו מעורה ומושרש בהחומר המלובן והמבורר, וזה מביא למבחן עצום של חדות-חידוש התורה, לאיוורורו באורה של תורה, להתעשר בידיעותיה ולהיות מושפע וספוג ריח של תורה לכל משך העדרו מהישיבה, באופן שהוא קשור בקשר גרדי עם הישיבה כל השנה, ואין לך הרבצת התורה ומיפגן לחביבות התורה כמפעל זה: „ירחי דכלה“.

ד

הדרכה רוחנית ומוסרית ב„ירחי דכלה“

לפי הנראה, ולפי הרשומות שישנן בידינו, הרי לא זו בלבד שתלמידי „ירחי דכלה“ המשתתפים בהם קבלו את הדרכתם התורנית בדרך הלמוד, בשטת ההגיון וההסברה, וכן במיצוי ובסיכום של הסוגיות והענינים הנידונים וגיבושם ע"י ראשי הישיבות וראשי הכלה, אלא גם קבלו הדרכה רוחנית-מוסרית באורח חיים ובדרכי הליכותיהם היומיומיים, הן בהתנהגותם האישית הפרטית, והן כלפי יחסי חברים והתנהגות חברותית וציבורית. וכנראה, שהתקיימו הרצאות מיוחדות, ושעורי מוסר ומדות טובות באופן מיוחד, על ידי ראשי הישיבות וראשי הכלה, לפני המשתתפים, ואף נאמרו דברי תוכחה להישרתם לדרכי יראת ה' טהורה, צדק ויושר, אחבת האדם, והעזרה החדיית בין אדם לחבירו, ועוד.

הרשומות האלה משתקפות מתוך דבריהם בהלכה בנתוח ההגיון וההסברה ובדרכי הלמוד המסודרים בש"ס, המסמנות והמציינות פחות או יותר את דרך-הלמוד והשיטה הדרוכה המכוונת הקלועה להבנת סוגיות ההלכה ובירורן, וכן משתקפים מתוך דבריהם באגדה וכן מתוך אמרותיהם ופתגמיהם, בשטחי החיים השונים, במוסר, במדות ודרך-ארץ, תגובותיהם וגישותיהם באירועי החיים השונים, הפרטיים והצבוריים; דרכי המוסר ותהליכות החיים שבהם הדריכו את המשתתפים בירחי כלה, למען ילכו בדרך טובים ויישרו אורחותיהם בדרכי חיייהם היומיומיים.

ואמנם ראשי הכלה, שימשו בעצם אישיותם בהתנהגותם הפרטית, ובאורחות חיייהם התורניים-הרוחניים-המוסריים, דוגמא חיה וקלסית לכל המסתופפים בצלם, והנהגים מאור תורתם ומוסרם בבחינת „והיו עיניך רואות את מוריקך“, בהם ראו את התגלמות התורה בשלמותה ובתמימותה, בין בלמוד התורה ובין בקיום המצוות, בין בין אדם למקום, ובין בין אדם לחבירו, והם היוו ממש תורה חיה מלבבת ומתניעה, המכוונת והמדרבנת את האדם ללמוד התורה, למצוות ולמעשים טובים, כאמור בגמרא (יומא פ"ו ע"א) „ואהבת את ה' אלקיך, שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא קורא ושונה ומשמש ת"ח, ויהא משאו ומתנו באמונה, ודיבורו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו, אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה“. ראשי הישיבות וראשי הכלה, היו מעצם עצמותם בעלי „שאר-רוח, אצילי נשמה, חדורי סגולות נפשיות מיוחדות ונשיות אישיות, לרדיפה אחרי מצוות ומעשים טובים, לאהבה לשלום, לטוב ולחמלה, שהרי עליהם היה מוטל התפקיד הנעלה, לפקד המון צבא תלמידים שונייהמוג ובעלי רוחות שונים, לאחד את לבבם, לאהבה איש את רעהו, ולמצוא את המזיגה ההרמונית ביניהם. ותפקיד לא-קל כזה, יכול להתבצע רק על ידי אנשי רוח כאלה, אשר מוטבעים בתכונה ובאופי נאצלים, ומושרשים בסגולות נפשיות נפלאות, יוצאות מן הכלל וכאלה היו: „ראשי הכלה“.

הנה לפנינו, שורה של ראשי כלה שפעלו במשך דורות, מימי רב עד ר' אשי ועד בכלל: א) ר' המנונא, תלמידו של רב, שהיה ראש כלה (ראה צורי „שלטון ראשי הגולה והישיבות“ עמוד פ"ד) ולפי הירושלמי (קידושין פ"א ה"ו) היה נקרא „מפקד לחבריא“, ובסנהדרין (ד' י"ז ע"ב) „דאמרי בי רב“ זה: ר' המנונא (וראה דורות הראשונים ח"ב ד' כ"ה ע"ב). ב) ר' חייא בן אבין, כדאיתא בשאילתות דר' אחאי גאון, פ' ברכה (שאילתא קס"ה) „אר"ח בר אבין אנא מרישי כלי זוטרי דר' הונא, והא עיילין ליה שית מאה רבנן“. ג) ר' נחמן בר יצחק, ראש כלה (כ"ב כ"ב ע"א) מגדולי האמוראים בדור הרביעי, הוא היה משמש בתפקיד זה, אצל רבא בישיבתו במחוזא, ואחרי פטירת רבא (בשנת ד"א ק"ב) עבר לסומבדיתא ועמד בראשה במשך ארבע שנים ונפטר בד"א קט"ו ליצירה (אגרת ר' שרירא גאון לזין ע' פ"ט). ד) ר' הונא בריה דר' יהושע אמורא מפורסם בדור החמישי בבבל חברו של רב פפא, ושימש בישיבתו בנרש בתור ראש כלה (ברכות נ"ז ע"א). ה) ר' אבהו אמורא בדור הששי שהיה ראש כלה, „אמר שמואל בריה דר' אבהו אבא מרישי כלי דרפרם הוי“ (חולין מ"ט ע"א). ו) רבינא דור ששי לאמוראי בבבל, שהיה בישיבת ר' אשי ראש כלה, לפי השערת מר צורי (שם עמוד ק"א). כשנעבור בסקירה כללית על מהות אישיותם של ראשי כלה אלה, שציינו

רק לשם דוגמא של הצגה באלה שפעלו במשך חמשה-עשרה דורות, הרי אנו מוצאים בהם כמעט זהו והשוואה להלך-רוחם, לחייהם המופתיים, ביחסי חברים בין ראשי הישיבות וראשי כלי, בהערצה עמוקה לתורה ולהפצתה עד כדי מסירות, כפי שצייננו לעיל, בדאגה אבהית לתלמידי הישיבה בירחי דכלה, בבטוס המוסדות התורניים האלה בחומר ובכלכלה, ובעיקר בדאגה לפיריון-הדעת בתורה, ושגשוג הלמוד בין הניכי הישיבות בירחי דכלה.

אם נעמוד בתאור של כל אחד מהם, על כל שטחי פעולתם לפי הרשומות שישנן בידינו הלא תקצר היריעה מהכיל, ולא זאת מגמתנו במאמר הזה, נקח נא איפוא לדוגמא אישיות מרכזית אחת, מתוך השורה הנ"ל, וממנו נדון על כולם. והנה נציג נא את ר' נחמן בר יצחק, האישיות המרכזית שבשורה זו, ששימש בתור ראש כלה, בישיבת רבא במחוזא, שהיתה ישיבה מפורסמת ויצא לה שם לתהלה בכל הגולה וגם בא"י, שעליו הצטברו מקורות ורשומות שהצטיין בפעילותו המיוחדת, בשקידתו ובזריזותו בעבודתו, "בירחי דכלה", כפי שמשקף ממאמריו ומדבריו בכל רחבי הש"ס.

הוא היה ראשית כל איש-התורה בכל היות-נפשו ועצמת רוחו. כבר הצבענו לעיל על שיטתו בלמוד בחבורה ובהמון לפי הגמרא (תענית כ"א ע"ב). כן משתקפת רוחו זו במאמריו: "שני תלמידים המחדדים זה את זה בהלכה זוכים לדברים שנאמרו בימינה של תורה" (שבת ס"ג ע"א), ובתענית (ו' ע"א) "למה נמשלו דברי תורה כעץ וכו', לומר לך מה עץ קטן מדליק את הגדול אף ת"ח קטנים מחדדים את הגדולים". וכן עומד הוא על רציפות הלמוד ועל אי-היסח הדעת ממנו (כפי שדברנו לעיל), כפי מאמריו "תלמידי חכמים מנודים שינה מעיניהם בעוה"ז והקב"ה משביעם מזיוו לעולם הבא" (בבא בתרא י' ע"א). וכן "תלמידי חכמים המקמטים עצמם על דברי תורה בעוה"ז, הקב"ה מגלה להם סוד לעולם הבא" (תגיגה י"ד); הוא היה דורש "כי עליך הורגנו כל היום" (תהלים מ"ד כ"ב) אלו ת"ח שממיתין עצמן על דברי תורה" (גיטין נ"ז ע"ב). ומתבטא במקום אחד (עירובין ס"ה ע"א) "אנו פועלי דיןמא אנו" ז"א: שאסור לנו להבטל מן התורה אף לרגע, שכן אנחנו כמו פועלי יום. וזה הקו האפייני שלו בלמוד התורה, ומכאן חרדתו לשכחת התורה, לפי מה שהוסיף על דברי ר"ש בן לקיש "שמשכת דבר אחד מתלמודו עובר בלאו", ורבינא האומר על זה שעובר על שני לאוין, ורנב"י אומר שעובר בשלשה לאוין (מנחות צ"ט ע"ב).

איש המצוות היה. מדקדק מאד בקיום המצוות והיו קורין לו: "מרי דעובדא" (שבת ד' ל"ז ע"ב). וברש"י שם: "מדקדק במעשיו". הוא שאמר: "חביבה מצוה בשעתה" (פסחים ק"ה ע"ב), [וראה עוד פסחים (ד' ד' ע"א) על זריזין מקדימין למצוות, שאמר רנב"י, בשעה שבני אדם מצויין בבתייהם וכו']. וכן אומר: "אין עושין מצוות חבילות חבילות" (פסחים ק"ב ע"ב) שלא יהא עליו כסירחא. והיר היה ביותר בכיבוד שבת, ומסופר עליו שבע"ש היה נושא צרכי שבת על כתפו ומכתף ונכנס ומכתף ויוצא (שבת ד' קי"ט ע"א). כן נאמר עליו, שהיה מחסידיי בבל לפי גירסת רש"י (במגילה ד' כ"ח ע"ב). איש המדות היה, נוח לבריות ומדבר שלום עם כל אדם (ברכות ל"ט ע"ב). אמרו על רנב"י "שלום אתה ושלמה משנתך ששמת שלום בין התלמידים", וכן דרכו היה לעשות שלום בין איש לאשתו (נדה

ס"ז סוף ע"ב), היה גוהר מאד לא להעליב שום בן אדם ואמר "ברוך רחמנא דלא כסיפיה רבא לרב אויא" (שבת מ"ו ע"ב) ועל המימרא "כל המלבין את פני חברו, כאילו שופך דמים", מוסיף רנב"י "שפיר קא אמרת דחזינא דאזיל סומקא ואתי חורא" (ב"מ ג"ח ע"ב). עינו יפה באורחים כאמור (בשבת קי"ט ע"א) "אמר אילו מקלעין לי ר' אמי ור' אסי, מי לא מכתיסנא קמייתו". וכן אמרו: "הנהנה מסעודת חתן ומשמחו, כאילו בנה אחת מחורבות ירושלים" (ברכות ר' ע"ב) וחישוב מאד את הכיבוד והשימוש לת"ת, ועל דברי יוחנן "המונע ת"ח מלשמשו, כאלו מונע ממנו חסד, מוסיף רנב"י ואומר: "אף סורק ממנו יראת שמים" (כתובות צ"ו ע"ב).

מתנהג בעניויות יתירה ואומר על עצמו: "אנא לא חכימאה אנא, ולא יחידאה אנא, אלא גמרנא וסדרנא אנא", ובורח מכל שמץ ואבק גאווה, ועל דברי ר"ח בר אשי א"ר: "ת"ח צריך שיהיה בו אחד משמונה שבשמינית" וכו' אמר ר' נחמן בר יצחק: "לא מינה ולא מקצתה". היה רחב לב, וותרן בממונו, והיה מגנה צרי עין, ועל דברי ריב"ל האומר: "כל הנהנה מצרי עין עובר בלאו", מוסיף רנב"י שעובר "בשני לאווין" (סוטה ל"ח ע"ב). וזה משתקף יותר במאמרו המאפיין "א"ר נחמן בר יצחק וחי אחיך עמך אהדר ליה כי היכי דניחוי" (ב"מ ס"ב ע"א). ובהיותו עשיר (גיטין ל"א ע"ב, ותוס' שם ד"ה אנא, וז"ל: עשיר היה ולא צריך להם). פיזר מכספו למען המפעל הנשגב של "ירחי דכלה", בכלכול התלמידים ובאיכסונו, מלבד כחותיו הנפשיים והפיסיים שהשקיע בו, שימש לתלמידים כאב וכפטרון נאמן, השתדל להקל עד כמה שאפשר על חייהם החמריים. דבר זה משקף מתוך השתדלותו, לשחרר אותם מכל נוסים, כפי שמבואר מדבריו (בב"ב ד' ח' ע"א) ר' נחמן (או ר' חנן כג"י הב"ח שם) בר רב חסדא רמא כרגא ארבנן, אל ר"ג בר יצחק עברת אדאורייתא ואדנביאי ואדכתובי וכו' וכן היה דואג ומקפיד על בריאותם, על נקיונם ועל טריות המאכלים (ראה שבת ד' ק' ע"ב, וכן גזיר ג"ט ע"ב ורש"י גורס שם ר' נחמן בר יצחק) ובזה שימש מופת ודוגמא לאחרים.

בדרכי תורתו הוא, בגדלותו ביראת אלקים טהורה, ובסגולות מדותיו התרומיות הדריך את תלמידיו חניכיו, ומלבד עניני הלכה דרש בפניהם את הדרשות האמורות המדברות על טיב עשיית המצוות, ועל דרכי הטוב והישר, והשפיע מרוחו הוא ומהתנהגותו המופתית על תלמידיו מבחינת: "מאן דנפת מדידיה נפח".

וההדרכה הזו, היתה פרושה על כל דרכי חיי התלמידים, על תלמוד בחבורה, על אי-שכחת הלמוד, על חזוק לב התלמידים והערכת כבוד הת"ת, על יחסי חברים שצריכים להיות כבודים ויעילים, על אהבת הבריות, על הכנסת אורחים ושרות לזולת, על ענוותנות ואהבת-חסד, על ישרות התכונה וברות הלב.

גם יש לעמוד מתוך מאמרו על התוכחה שהטיף לתלמידיו, ועל אזהרותיו, מפגימות וליקויים בחיים, במדות ודרך ארץ ועל שמירת הלשון: במאמרו על דברי רבה בר שילה בשם ר"ח: "כל המנבל את פיו, מעמיקין לו גיהנום, שנא' שוחה עמוקה פי זרות" (משלי כ"ב) ור' נחמן בר יצחק מוסיף: אף השומע ושוחק, שנאמר (משלי שם) זעום ה' יפול שם (שבת ל"ג, וראה מהרש"א שם).

וכאן ישנה נקודה חשובה: שצריכים להגיב נגד מדות רעות, וכן בכלל על הצורך להוכיח. כן מוכיח על המדברים דברים בטלים (יומא ע"ז) וכן על

„עזות פנים“, שכן על דברי רבה בר הונא „כל אדם שיש לו עזות פנים מותר לקרותו רשע“ וכו' מוסיף ר' נחמן בר יצחק: מותר לשנאותו וכו' (תענית ז' ע"ב). וכן על הכעס, שעל המאמרים של רבה בר רב הונא: „כל הכועס אפילו שכינה אינה חשובה כנגדר“ וכו'. וכן על ירמיה מדפתי האומר, משכח תלמודו ומוסיף טפשות וכו' מוסיף רנב"י „בידוע שעוונותיו מרובין מזכותיו“, שנאמר (משלי כ"ט) ובעל חמה רב פשע. כן הוא מוכיח הצבועים ואת הצביעות. דבר זה מתבטא במאמרו הקולע: „דמטמרא מטמרא ודמגליא מגליא, בי דינא רבא יתפרע מהני דחפי גונדא“ (סוטה כ"ב, וראה על גונדא; שבת קי"ט ע"א) ופירש"י שם ד"ה דמטמרא וז"ל: „הנסתרות נסתרות מבני-אדם והגלויות גלויות, ומ"מ לבי"ד הגדול כולם גלויות, והוא יפרע מן המתכסים, בטליתות ומראין עצמם כפרושים ואינן פרושים“. והוא קורא לסוג צבוע אחד מהם, בתור „מקיו דם לכתלים“ (שם), וברש"י שם ד"ה מקיו: „עושה עצמו כעוצם עיניו שלא יסתכל בנשים, ומתוך כך מכה ראשו בכותל והדם יוצא“, כן מוכיח על עסקי קדושה וצניעות (ברכות ה' ע"ב, ויומא י"ט ע"ב) וכן על ענין נדרים ומעשרות הדורש: „לשוא הכיתי את בניכם, על עסקי שוא“ (שבת ל"ב ע"ב). וכן מוכיח ומדריך על זהירות של התחברות עם רעים לא רצויים, דבר זה משתקף מתוך העובדה באיבו, שאכל לחם של ארמים, אמר להו (לרבנן) רבא ואיתימא ר' נחמן בר יצחק: „לא תשתעי בהדיה“ (ע"ז ל"ה ע"ב). ואמנם אנו מוצאים שר' נחמן בר יצחק משתמש בהרבה מאמרים ממס' דרך ארץ, מה שלא מוצאים דוגמתו אצל חכמים אחרים, מלבד אצל רבינא ור' הונא בריה דר' יהושע שהיו גם כן רישי כלה, (ראה צורי „שלטון ראשית הגולה“ עמוד ע"ז). וכך לשונו: „עשאן ר' יהודה כהלכות דרך ארץ“ (ברכות כ"ג ע"א). ולדוגמא אנו מוצאים במחלוקת רנב"י צ וחבריו בטעם הדבר, שיש לנהוג צניעות ביד ימין, ורנב"י צ אומר מפני שמראה בה טעמי תורה (ברכות ס"ב ע"א). ברייתא זו נמצאת במס' דרך ארץ שבידינו (פ"ז). וכן המימרא של ר' נחמן בר יצחק, שהבאנו על הזהירות מלדבר דברים בטלים, מקורו במסכת דרך ארץ זוטא (פ"ד) וכן הרבה מקומות שלא הבאנו מטעם הקיצור, ומצא לו את בטויו והדגשתו במדות ודרך ארץ.

ועל כל התוכחה האמורה, יש להדגיש תוכחתו הישירה ליראת שמים ולאזהרה מכל נדנודי עבירה המשתקפת מדבריו על דברי התנא: משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא, והעיר ר' נחמן בר יצחק: „אל תתני יראת-חטא, דאיכא אנא“ (סוף סוטה), ואין כנראה לראות בזה ענין של התפארות, שהרי הוכחנו לעיל את ענוותנותו היתירה, אלא זה היה ענין של הדרכה לתלמידים ביראת שמים, וכן להזהר מכל סרק עבירה, המשתמע מתוך דבריו: „הרהורי עבירה קשים מעבירה“ (יומא כ"ט ע"א).

כך היה מפקח ומדריך על אורחות החיים של הת"ח והתלמידים מכל סוגי בני הכלה, התיצב לפניהם כמלמד להועיל ולהיטיב, וכה הגדיל לעשות בהדרכותיו המזהירות והמעודדות, אשר הטיף לתלמידים, אשר בהן הצטיין על פני כל דורו. ואכן זה הקו המאפיין את כל ראשי הכלה, ואנו מוצאים בזה צד שווה לכולם, כאמור. ונסתפק בשרטוט קצר ונצביע על ר' החנונא ראש כלה בישיבת סורא, המדגיש את למוד התורה ואהבתה ללא גבול במאמריו: „אין תחלת דינו של אדם

אלא על דברי תורה" (קידושין ד' מ' ע"ב), אף הוא קבע את ברכת התורה: "אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו, בא"י נתן התורה", ועל ברכה זו אומר: "זו מעולה שבברכות" (שם). וכן אנו מוצאים אצל ראשי הכלה ר' אבהו, ר' הונא בריה דר' יהושע, רבינא ועוד, דברים זהים בשטח חיוב התורה ושכלול המדות, שאיננו מביאים לרגל הקיצור. וכך ודאי נמשך הקו בתקופת הגאונים החל מהגאון הראשון ר' חנינא מנהר פקוד שהיה ראש ישיבה בפומבדיתא ח' שנים עד שנת ד' אלפים תנ"ז, עד אחרון הגאונים רבנו האי בן ר' שרירא גאון שנפטר בשנת ד"א תשצ"ח, תקופה דרך שבעה דורות, במשך ארבע מאות וחמישים שנה בערך. אמנם אין לנו ידיעות מפורטות על שמותיהם של כל רישי הכלה בישיבות שבתקופת גאונים זו, וכן אין לנו פרטים מדויקים על פעולותיהם בשטח ההדרכה הרוחנית המוסרית. לפי הרשומות שבידינו יש לציין שלשה רישי כלה שכהנו בזמנים שונים: א) לפי "ספר המקצועות" היה הגאון ר' חנינא ריש כלה כפי שנוכר שם "שאלו מקמיה ר' חנינא, ראש כלה" (ראה מעשה רוקח סימן קצ"ה); ב) כן היה ידוע בתור ראש כלה, הגאון ר' סומנא, כפי שכותב עליו ר' צמח, ביחס לפסק ר' חנינא בזה"ל: "גם מר סומנא כוותי הווי סבירא ליה, ודלא כתב לכם דלא רישא הוי", ז"א: לא ראש ישיבה אלא "ראש כלה" הוי ליה (גאוני' ל. גינבורג עמוד כ"א); ג) וכן לפי "אוצר הגאונים" במס' שבת (לוי' עמוד פ"ב) היה ר' יהודה גאון ריש כלה, לפי שנאמר שם "בענין שאסור למשקל אבנים של בית הכסא מרשות הרבים בשבת" בזה"ל: והכין אמרו משום מר רב יהודה אלוף דמנהר פקוד דבצרה, ובשם אלוף נקרא ראש כלה. ובכנוי מפורש "ראש כלה" נזכר גם במקום אחר בזה הלשון: "ואע"ג דאמרי רבנין וכו' ואמר רב יהודה ראש כלה דמנהר פקוד דבצרה, כהן קורא ג' פסוקים, לוי ג' פסוקים, וישראל ג' פסוקים ואל ידלגו" (אריז' ח"ב עמוד קס"ב סי' שצ"ה). ומהגאון ר' יהודה יש לנו רשומות מפורטות יותר הוא עמד בראש ישיבת סורא שלש שנים ומחצה בערך (ד"א תקי"ז—תקכ"א), והוא היה הגאון היותר מפורסם והיותר נערץ במאות הראשונות של תקופת הגאונים, וכפי עדותו של ר' שרירא גאון באגרתו (לוי' עמוד קי"ז) היה רב יהודה מחכמי ישיבת פומבדיתא, ומשום שלא היה בישיבת סורא מי שמופלג בחכמה כמותו, לקחו ראש הגולה, שלמה בן חסדא והעבירו לישיבת סורא (ראה אנציקל' ל"חכמי התלמוד והגאונים" עמוד שצ"א). הוא היה הראשון מבין הגאונים שכתב ספר הלכה, וספרו "הלכות פסוקות", הנהו ספר הפוסקים הראשון אחר התלמוד, המקיף את כל עניני ההלכה הנוהגים בזמנו והמסודר בסדר הענינים. וכן נתיחסו לרב יהודה גאון גם הספרים "הלכות קדומות", "הלכות קטועות", "הלכות קטנות": וכן כתב הרבה תשובות לכל אלה שפנו אליו בשאלותיהם, ויתכן שהי' זה בשילוב הפעולה "בירחי דכלה" לפי התכנית שהבאנו לעיל. כן פעל רבות להרבצת התורה בישיבות בכל וגדול עוד יותר ערכו בהחדרת למוד התורה וכן בהשלטת התלמוד ומנהגי ישיבות בכל בכל מושבות ישראל מחוץ לבבל, ושאיפתו היתה להכניס את כל התפוצה היהודית תחת הישיבות הבבליות והתלמוד הבבלי.

ואשר להדרכה הרוחנית המוסרית של ראשי הכלה בתקופת הגאונים, אמנם אין לנו פרטים מדויקים, כאמור, שישתקפו מתוך דבריהם ואמריהם, כמו אצל ראשי הכלה בתקופת האמוראים. אולם דיה התמונה המסתמנת בסדרי "ירחי דכלה"

בתקופת הגאונים, המשרטטת לנו גם נקודות מוסריות, ויש להצביע על מדת הכבוד שנהגו זה בזה, המתבטא במשפט חותך שהבאנו לעיל: „הם מכבדין זה את זה, והכל מכבדין את ראש הישיבה, ואין אחד מהם יכולים לדבר בפניו עד שיתן לו רשות“, שווה נקודה מוסרית שאין למעלה הימנה, לשמור על יחסי כבוד הוגנים בין אדם לחברו, כדי שלא להכוות ברותחין, כמו תלמידי ר' עקיבא שנספו על „שלא נהגו כבוד זה בזה“. וכן משתקפת נקודה מוסרית חברתית נהדרה מתוך מכתבו של ר' שרירא גאון, הקורא לעזרה חמרית לישיבה ולמפעל ירחי דכלה, ליהודים אשר בתפוצות (שאנו מביאים אותו בקטע הבא) המדגיש בזה“ל: „ומטרפינו ומחלקינו ומפי עוללינו אנחנו מונעים ונוחנים להם“, ז"א: שחוסכים פשוט, מפי הילדים ומפיהם, למען לכלכל את בני הישיבה, והמשתתפים ב„ירחי דכלה“, ווהי פעולה מוסרית חברתית ממדרגה הראשונה.

וקרובה לאמת השערותו של מר י. ש. צורי („שלטון ראשי הגולה והישיבות“ ע' ס"ג ס"ד) על מדת החברתיות שהשתררה בישיבות ובירחי דכלה, בין התלמידים בינם לבין עצמם וכן בינם לרבותיהם. היות שהתלקטו שם הרבה תלמידים מכל עבר ופנה, ורחוקים נעשו קרובים, ובאו לידי קירבה נפשית ידידותית, מתוך השפעה הדדית, ודבר זה מתבטא בכמה מקומות בש"ס, במקרים ונסיבות שונים, כגון בשעת גמירת מסכת שהוחגה בחגיגות, ואביי היה נוהג לעשות י"ט כשגמר צורבא מרבנן מסכתא (שבת קי"ח ע"ב) וזה בהתאם למה שנאמר במקום אחר, שעושין סעודה לגמרה של תורה (שהש"ר פרק א' ט'). וכן יש לציין את הלבביות בשעת פרידתם של התלמידים מחוק למודם בישיבה ובירחי דכלה, שהגיעו לידי חגיגות ולידי ברכות הדדיות. על רבא מסופר, שהיה נוהג להשקות את הרבנן ארבע כוסות כשנפטרו ממנו (פסחים ק' ע"א). וכן הברכות והתודות בעזבם את רבותיהם כתום חדשי הכלה, אנו מוצאים בגמרא (ברכות י"ז ע"א) כי הוּו מפטרי רבנן מבי ר' אמי, ואמרי לה מבי ר' חנינא, אמרי ליה הכי: „עולמך תראה בחייך ואחרייך לחיי העוה"ב ותקותך לדור דורים, לכך יהגה תבונה פיך ידבר חכמה ולשונך ירחיש רננות, עמעפיך יישירו נגדך, עיניך יאירו במאור תורה, ופניך יזהירו בזוהר הרקיע, שפתותיך יביעו דעת, כליותיך תעלוונה מישרים ופעמיך ירוצו לשמוע דברי עתיק יומין“ וכן הלאה: כי הוּו מפטרי רבנן מבי ר' חסדא, ואמרי לה מבי ר"ש בר נחמני אמרו ליה הכי: „אלופינו מסובלים, אין פרץ ואין יוצאת ואין צוחה ברחובותינו“ וכו' אין פרץ שלא תהא סיעתנו כסיעתו של שאול שיצא ממנו דואג האדומי, ואין צוחה שלא תהא סיעתנו כסיעתו של אלישע שיצא ממנו גחזי, ברחובותינו: שלא יהא לנו בן או תלמיד מקדיח תבשילו ברבים“.

כאן באו לידי בטוי רחשי הכרת תודה הנאמנים על היציבות התורנית הרוחנית שרכשו להם בירחי דכלה, וכן על יחסי החברות הנאמנים בלי קנאה ותחרות, ולשון הרע שאנו מוצאים בדואג האדומי, וכן בגחזי שזלזל ברבותיו (ראה סנהדרין ק"ז ע"ב). כולם התלכדו למשפתה אחת, האבות והבנים תלמידים שימשיכו השרשרת...

שיא האהבה והחיבה בין התלמידים בא לידי בטוי בברכה בשעת פטירתם והפרדם זה מזה: (ביומא ע"א ע"א) אמר רבה: „כי מפטרי רבנן מהדדי בפומבדיתא (מישיבת ר' יהודה שם) אמרי הכי: „מחיה חיים יתן לך חיים ארוכים טובים

ומתוקנים". ברצח זו משמעה דאגה לחיי הפרט של החבר ומשפחתו, הוה אומר חיי פרנסה, ולא רק דאגה לחיי לחץ ועניות מדוכאת (ראה בס' "המדרש והמעשה" ס' במדבר מאמר א' באריכות) אלא לחיים נורמליים ומתוקנים, בלי הטרדות של הפרעת הבריאות ושאר שבושים [בבחינת "וחחיין את הילדים" (שמות א' י"ז) וברשי שם: שהיו מספקות להם מים ומזון], וחיים ארוכים. כוונתה ברכת השנה בעוזבם את הישיבה בפרוס ראש השנה, או אחר ראש השנה במעלי יומא דכפורי. והרי זו תמונה מרהיבה במשבצת השטיח הנהדר של "ירחי דכלה" בשטח המוסרי החברתי...

באחת: המפעל הכביר "ירחי דכלה" שימש למבצר התורה, להדרכה, ללימוד התורה ושיטות הלימוד, ויחד עם זה שילוב הדרכה — רחבת וממצה — רוחנית מוסרית-חברתית בעלת היקף והינף, לכוננות החיים של יראת שמים טהורה, ייצוב המדות, לישרות, לברות הלב, לצדקה, לחמלה, לאהבת הבריות ולחברות טובה. היה איפוא מפעל זה הנמשך בשרשרת ארוכה למן האמורא הראשון בבבל, רב (כפי שנדבר להלן) עד אחרון הגאונים רב האי... לכליל השלמות, לסדן יצירה שגיב, ולמקום חישול ליהדות אמת טהורה, ולכרכא דכולא בה".

בשולי הקטע הזה, המדבר על מפעל ירחי דכלה מבחינה מהותית-תורנית רוחנית-מוסרית-חברתית, כדאי לציין, מענין לענין באותו ענין, דברי ה"שדה חמד" (במערכת חתן וכלה פרק כ"א, פסקא ז') בענין הנשואין שצריכים להיות בחצי חודש הראשון בחו"ל, מלבד אדר ואולול, שנושאים גם במחצית השניה שאין מלוי לבנה, וז"ל: עפ"י המבואר בחז"ל, דחדש אדר ואלול הן המה ירחי דכלה שבהם נקבצים הישיבות מכל המקומות, ונושאים ונותנים במלחמתה של תורה עד שמעמידין דבר על בוריה, והלכה לאמתה וכו' עכ"ל המדרש תנחומא בפרשת גח. ועיין בפירושי בברכות ד' י"ז ע"ב ד"ה שבחא דאורייתא ובפירוש ר' נסים שם, ובסה"ד במנהג הישיבות בסוף דור שביעי של האמוראים, ויעוין שם באורך. ולפי זה יש לומר גם כן סניף להעדר הקפדה של נשואין בחיסור הלבנה בחדשים אלו, משום דבחדשים אלו שקבצו ורבעו תורה הרבה בשתי הישיבות לא חשו כל כך לחיסור הלבנה, דתורה אגוני מגני, ואצילי מצלי בין בעידנא דעסיק בה ובין דעידנא דלא עסיק בה, ולשון גופל על לשון: ירחי דכלה. ויעוין במדרש שה"ש שהמשיל הדורש לכלה, ולכן זכות התורה היא המסייעת להגן מכל רע, ואולי בהקבץ כל הבחורים לומדי למד בשתי הישיבות, היו כל החרדים ותאבים להשיא בתם לת"ת, גאספים ג"כ להדבק בה' ולבחור חתנות מרבנן, ומפני כבוד התורה ותרבנן, קבעו כל החדשים אדר ואלול לנשואין. על כל פנים סניף מיהו ליעוי ללמד סניגוריא להמנהג הלז, שהביא לנו הרה"ג מהוש"ז נ"י ע"כ. הבאתי את זה לצירוף עוד נקודה במשבצת "ירחי דכלה".

ז

ארגון "ירחי דכלה" והחזקתו

עבודה ענקית זו, כיוון סדריה והנחיית הקיום, זקוקה לאנשי-מעשה ופעולה בעלי מרץ ויוזמה. חשקעת כחות על-אנושיים והפעלת כחות עזר רבים. ככה מספרים

בגמרא (ברכות ד' ח' ע"ב) דרב ביבי בר אביי סבר לאשלומינהו לכולהו פרשייתא דכלה במעלי יומא דכפורי, [כן הוא לפי גירסת "הערוך" ערך כל, והובא גם במסורת הש"ס שם, בנגוד גמור לגירסא שבדפוס שלנו, וכן היא גירסת ר"ח, ראה "אוצר הגאונים" ללוין, ברכות, גספחים ד' ו']. וטעם הדבר כפי רבנו חננאל המובא שם בערוך, וב"אוצר הגאונים" הנ"ל, "דאלו הן שמונה פרשיות שקורין בד' שבתות שבאלול ובד' שבתות שבאדרה, ומפני שהיה ר' ביבי בר אביי טרוד בחודש הכלה במס' כלה, ולא מצא פנאי להשלים כל פרשה בשבתה סבר לאשלומינהו להני ח' פרשיות בערב יום הכפורים". מכאן רואים אנו, עד כמה הקדיש ר' ביבי בר אביי מזמנו במפעל ירחי דכלה, עד שלא הספיק אפילו לעבר במשך זמן ירחי דכלה על פרשיות השבתות.

[ומה שמדגישים כאן, דוקא בזמן של ערב יום הכפורים, יתכן כי אז עזבו רוב התלמידים של ירחי דכלה, את הישיבה בשוכם לביהם, ורישי כלה היו איפוא יותר פנויים מעבודתם בירחי דכלה, ובאמת מצאנו בש"ס בכמה מקומות שהיו רגילים לבוא הביתה או לבקור בערב י"כ. ראה (כתובות ס"ב ע"ב) "כי הא דר' רחומי הוה שכית קמי דרבא במחוזא, הוי רגיל דהוי אתא לביתיה כל מעלי יומא דכפורי". וכן נדרים (נ"ה ע"ב) "שמע רבא ואתא לקמיה במעלי יומא דכפורי", וכן בחולין (ד' צ"ה ע"ב) "ר' נחמן מנהרדעא איקלע לגבי רב כהנה לפום נהרא במעלי יומי דכפורי". ולהלן (ד' ק"י ע"א) "רמי בר תמרי, דהוא רמי בר דיקולי מפומבדיתא, איקלע לסורא במעלי יומא דכפורי".]

וכן ר' נחמן התפנה לגמרי לחדשי הכלה והתרכז בהם, בדחותו לקבל שום דברי משפט בחדשים אלו, כאמור בגמרא (ב"ק קי"ג ע"א) אמר ר' נחמן, לא יהבינן זימנא לא לבני כלה בכלה, ולא לבני ריגלא בריגלא, כי אתו (בעלי דינים) לקמיה דר' נחמן (ביום כלה) אמר להו וכי לדידהו כנופייכו.

ובב"מ (ד' צ"ז ע"א) אמרו ליה רבנן לרבא שאיל לנו מר וכו' והמסקנה, איהו שאול להו ביומא דכלה, אינהו שאילי ליה בשאר יומי, הרי שרבא היה עסוק מאד בירחי דכלה, והי' כל-כולו נתון לשעורי תורה של המסכת הקבועה, כאילו מושאל ועומד לשירות רצוף בימי ירחי דכלה.

יש שפעולתם של ראשי מתיבתא וראשי כלה, הגיעו לידי התאזרות-יתר ומסירות נפש: נחש. הנה רב שהוא המחולל את רעיון המפעל הזה, היה טורח בעצמו בכינון של "ירחי דכלה" במקומו בסורא, וכן טלטל את עצמו בביקוריו למקומות שונים לשם בסוס המוסד והמפעל (יבואר להלן). ור' אשי השקיע את כל כחותיו הפיסיים והרוחניים למען מוסד זה. וכפי האמור (בב"ב ד' ג' ע"ב) סתר את בית-הכנסת הישן ובנה בית כנסת חדש לשם הרווחת המקום ולנוחיות התלמידים, ולא זו משם עד שנבנה מחדש, והעמיד שם אפילו את מטתו עד שהוקם בית הכנסת. ובשבת (ד' י"א ע"א) אמר רב אשי, "אנא עבדי למתא מחסיא דלא חרבא" כלומר, ראה בזה הצלת העיר ממש והשקיע את כחו התורני בירחי דכלה, כפי מה שנאמר בגמרא (ב"ב ד' קנ"ז ע"ב) על מהדורא קמא דר' אשי ומהדורא בתרא דר' אשי, ובחרשב"ם שם ד"ה מהדורא בתרא וז"ל: "כשחזר למודו פעם שניה" נמצא בתשובת רב האי ובסר"ח, ר' אשי חיה ששים שנה, ובכל שנה מחזר למודו בשני חדשי הכלה, ניסן ותשרי (ע"ד ציון החדשים חללו, נדבר להלן) ולכשתגיעו

שלשים שנה, סיים כל לימודו, וכן עשה בשלשים שנים אחרונות. ומהדורא קמא היינו שלשים שנים ראשונות ומהדורא בתרא הן שלשים שנים אחרונות. ובאגרת דר' שרירא גאון (מהדורת לוין עמוד 94—90), יש בביאורייתו וז"ל: «ונהג ר' אשי רשוותא במתיבתיה קרוב לשיתין שנין, והיינו דאמרינן בפרק מי שמת, במהדורא קמא דר' אשי, אמר לן הכי ובמהדורא בתרא דר' אשי אמר לן באנפי אחרי, דהכי תקיני רבנן למתני בכל שתא ושתא תרתין מסכייתא הן חסר זהן יתר, דהדר תלמודא כוליה בתלתין שנין, וכיון דר' אשי מלך לקרוב שתין שנין, הוי הכי תרי מהדורי».

הזה אומר, שר' אשי השקיע את כל כחותיו התורניים, למען ירחי דכלת. בהם ובעבורם, ויצר שם את תורתו, «תורה דיליה» כפי שאמרו בגמרא על הפסוק «ובתורתו יהגה יומם ולילה», «אין, תורה דיליה הוא» (קידושין ל"ב ע"ב). שם חישל על סדן היצירה את הש"ס בששים מסכתותיה, בסיוע המשותף של רבינא, והוא ריכז את החומר במשך ששים שנה ועבר על המסכתות פעם ופעמיים, עד שחיבר את התלמוד. נמצא שמלבד תועלתו הגדולה לעצם לימוד התורה, הרי שימש לגורם עצום לגמירת התלמוד וחשולה למאור עולם נצחי. ואינני יודע מי הכריח לבעל «דורות הראשונים», שרב אשי חזר רק על הלמודים, ולא התכוון אז לסדור הש"ס (ראה דוה"ר ח"ב דף קנ"ה, ובדף רס"ג, וכן ח"ג עמוד קט"ו, הערה י"ח, אתמהא?) ומכאן ראייה שהוא התמסר כל-כולו למפעל זה, וראה בו מפעל חייו ממש. וכן הבין ר' זאב יעבץ, ראה ב«תולדות ישראל» (חלק ח' ע' קל"ד).

ורבה בן נחמני קפח את חייו ממש בעבודתו ללא-לאות «בירחי דכלה». נמצאו מלשינים שמסרו למלכות, שע"י השפעת ישיבתו מבטל מעבודתם, שנים עשר אלף במשך שני חדשים בכל שנה, ומפסידים לקופת המדינה, כאמור בגמרא (ב"מ ד' פ"ו ע"א) רבה בר נחמני אגב שמדא נח נפשית, אכלו ביה קורצא בי מלכא, אמרו איכא חד-גברא ביהודאי דקא מבטל תריסר אלפי גברי מישראל, ירחא בקייטא וירחא בסיתוא, מכרגא דמלכא, שדר פריסתקאי דמלכא בתרית ולא אשכחיה, עריק ואזל מפומבדיתא לאקרא מאקרא לאגמא, ומאגמא לשחין, ומשחין לצריפא, ומצריפא לעינא דמים ומעינא דמים לפומבדיתא וכו' וברש"י שם: אגב שמדא: מחמת אימת-מלכות מת, דקא מבטל: שנקבצין אליו בניסן ותשרי לשמוע דרשות של פסח ושל חגים, וכשמבקשין שלוחי המלך לגבות המס גלגולת של כל חודש וחודש, אינם נמצאים בבתיהם. (מה שרש"י מציין ניסן ותשרי, נדבר להלן). וברורה, שאלה הם שני חדשי כלה, כפי שנמצא באגרת דרש"ג (הוצאת לוין עמוד פ"ו) וז"ל: ומלך רבה דהוא רבה בר נחמני בפומבדיתא, ורבץ שם תורה הרבה, ובשמדא דאורייתא נח נפשית, דאכלי ביה קורצא דקא מבטל תריסר אלפי גברא ירחי בקייטא, וירחי בסיתוא, דאינון תרי ירחי דכלה אדר ואזל וערק מן פרסתקא לאגמי ושכיב התם, ונסל פתקא מן שמיא בפומבדיתא: רבה בר נחמני, נתבקש בישיבה של מעלה, וכל המעשה כולו בא במפורש בגמרא בהשוכר את הפועלים. מקרה כעין זה קרה לאחרוני הגאונים בפומבדיתא: ר' שרירא ובנו רב האי, כפי שמספר הראב"ד: (ראה «תקופת הגאונים וספרותה» לאסף עמוד נ"ה) «וחלשינו פריצי ישראל ברב שרירא ורב האי ותפסם מלך ישמעאל ובזו כל אשר להם ולא השאיר להם שום מחיה בעולם, ונחלה ר' שרירא בידו אחת והוא כבן מאה שנה, ולא הוטר

מגאונות... [אמנם ישנן שתי גירסאות, גירסא ראשונה: „ונתלה ר' שרירא גאון (באות תי"ו) ומשערים שתלו אותו בידו, בכדי להרבות יסוריו ומת מתוך כך. והגירסא השניה כמו שהבאנו ונחלה ר' שרירא גאון (באות ח"ת) וכמו שהעיר הרב אסף שם, שצ"ל נחלה בידו אחת ז"א: שהוא חלה בידו אחת, אבל בגופו לא נגעו בו לרעה. ומדברי הראב"ד גופא: „ולא הוטר מגאונות" משמע שנשאר בחיים, אלא ששללו את רכושו. ובעל „דורות הראשונים" (ח"ג ד' קנ"ג, חתימת הספר) קובע בפשטות: שלסוף נהרג גם ר' שרירא גאון עצמו ע"י מלך ישמעאל מבלי לבסס את זה וזו מניין לו?]. מה טיבה של מלשינות זו לא הוברר לנו, ולפי „אוצר ישראל" על רב האי, הלשינו עליהם, שאין הם נאמנים לממשלת הכליף, כי נקבצו אליהם תלמידים מן הארצות והממלכות, שהיו שונאי הערבים ובעלי מלחמתם, כגון צפון אפריקה, ספרד וביצנץ, גם היתה להם חליפת שרית עם יהודי ארצות אלו, וקבלו מהם כספים ומכאן יסוד להלשנה. הם נענשו בזה ששללו את כל רכושם אבל לא הוטר מגאונות. זהו פרק של חסירות נפש למען המפעל „ירחי דכלה", מראשית יצירתו בימי האמוראים עד אחרון הגאונים. שלשלת ארוכה רצופה חוליות נוצצות ומזהירות, ל„יקרי דאורייתא".

ענין מיוחד היתה, דבר החזקת הישיבות שהיתה בשני החדשים אדר ואלול „בירחי דכלה", ולכל בני הישיבה הקבועים, וכן לכל חבר הגאונים ראשי הישיבות וראשי הכלה, ואם כי הרבה מראשי הישיבה היו עוסקים בעבודתם בשעות הפנויות מלמוד התלמידים. ולדוגמא מסופר בגמרא (גיטין ס' ע"ב) על ר' שימי בר אשי שבקש את אביו שיקבע לו שיעור מיוחד ללמוד עמו בלילה, אמר לו, יש לי צורך להשקות אז את שדות, א"ל ר' שימי, אני אשקה את שדותיך ביום ובכך תשתחרר מעבודתך בלילה, ותוכל ללמוד עמי, ורק אז הסכים אביו ללמוד. וכן רב הונא (כתובות ק"ה ע"א) כשהיה בא דין לפניו היה אומר לבעל הדין: תן לי אדם שידלה את המים במקומי ואשב לדין. ראשי הישיבה לא קבלו פרס מן הישיבה ועסקו בעבודת האדמה, או במסחר, כן עשו רב הונא, אביו ורבא, רב פפא ר' הונה בריה דר' יהושע ואחרים, והרמב"ם מאריך בזה בפירושו לאבות (פרק ד' משנה ה'). בכל זאת עלו ההוצאות בכלכול בני הישיבה הקבועים, וכן בכלכול משתתפי ירחי דכלה, וכן בתמיכה במספר ראשי ישיבות, שכן קבלו פרס, ולפי הנראה התקיימו בישיבות מעין פנימיות, שהתלמידים התאכסנו והתכלכלו שם, ורמז לזה אנו מוצאים בגמרא (סוכה כ"ו ע"א) אמר אביו כדטעים בר בי רב ועייל לכלה, ובגמרא שם (כתובות ד' ק"ו ע"א) שהבאנו לעיל, כי הווי מיפטרי רבנן מבי רב, הוי פיישי אלפא ומאתין רבנן. מבי רב הונא, הוי פיישי תמנא מאה רבנן וכו', כי הוי מיפטרי רבנן מבי אביו, הוי פיישי מאתן רבנן וקרו לנפשיהו יתמי דיתמי עיי"ש. שכל אלה שנשארו, בודאי התכלכלו ע"י הנהלות הישיבות, וכמו שפירש"י שם על אלישע, דכי הווי רבנן מיפטרי מקמיה, הוי פיישי תרין אלפן ומאתן רבנן, ופרש"י שם „אוכלי שלחנר", וראה ב„דורות הראשונים" (ח"ג ד' ק"ג), האומר, דאין כוונת רש"י לפרש כן, על כל המשפטים „הווי פיישי" דאמרינן שם, דאין לזה ענין כלל לקרא לזה יתמי או יתמי דיתמי, דאין זה דבר רע כלל, שלא הוצרכו לשלחן אחרים, אבל רק על אלישע פירש רש"י כן, לפי שמוה ידעו בגמרא החשבון, כמה בני הנביאים נשארו תמיד אצלו וכו', אבל אצל רב ור' הונא ורבה

ורב יוסף זכר, הכוונה פשוטה, דהוי פיישי במתיבתא כד הוי מיפטרי רבנן עי"ש, ואינני יודע מי הכריחו לכוונה זו? וכי נשאר סתם, בלי איכסון וכלכלה? אלא בודאי, הכוונה שנשאר בשיבה ונתכלכלו שם כשאר בני הישיבה כדוגמת תלמידי אלישע, וכן הבין הרב אסף בספרו ("תקופת הגאונים וספרותה" עמוד ס"ז) וכל זה היה מצריך סכומים ענקיים לכסוי ההוצאות.

לפי הידיעות שישנן בידינו מתקופת הגאונים, במיוחד ממאתיים השנים האחרונות של תקופה זו, שבמאות השנים שעברו מתקופת התלמוד, באו שינויים ניכרים במצב הכלכלי של יהודי בבל, והלך ונתמעט יותר ויותר אותו טיפוס עתיק של ת"ח המתפרנס מיגיע כפים ושל תלמידים המחלקים את זמני השנה לתורה ולעבודה. ואז נתרבו ההוצאות ביתר שאת, בכלכלה הגאונים, אבות בתי הדין, ראשי כלה, בני הישיבות ומשתתפי "ירחי דכלה", לאלפים ולרבבות, והיה צורך בניהול הארגון והאדמיניסטרציה, באופן מזורז ומתוכנן, ובדאגה חמורה למצוא גם את ההכנסות לשם החזקת מנגנון גדול כזה.

כפי הרשומים שיש לנו גם מתקופת האמוראים וכן מתקופת הגאונים, הרי ההכנסות התרכזו מכמה וכמה מקורות: (א) המקור העיקרי ההכנסה ע"י הקהלה המקומית, וכן ע"י הקהלות השונות במדינה. בתקופת האמוראים אנו מוצאים בתלמוד (גיטין ס' ע"ב) על "ההוא שפורה דהוה מעיקרא בי רב יהודה, ולבסוף בי רבה, ולבסוף בי ר' יוסף, ולבסוף בי אביי, ורש"ג מפרש באגרתו: ושיפורה היא קופה דרבנן דמתיבתא, דמאי דאתי להון מישראל מותבי לגוה, כדתנן בשקלים: י"ג שופרות חיבות עקומות בצורת שופר, צרות מלמעלה ורחבות מלמטה, מפני הרמאין — היו במקדש, וכנראה ששופרות כאלה היו גם בסורא (ראה, אסף, שם) זהכסף הזה זרם גם מתוככי סורא, וגם מקהלות שונות.

(ב) מקור הכנסה חשוב, שימש גן הירק הגדול בסורא, שהוקם ביזמתו של רב ובטיפולה, כאמור בגמרא (קידושין ד' ל"ט ע"א) דרב זרע גינתא דבי רב, משארי משארי, ופירש"י שם ד"ה לגינתא דבי רב וז"ל: "שהיתה לצורך התלמידים יאכל ירק שבה" וכן (בב"ב ד' נ"ד ע"א) "דרב לא קני לגינתא דבי רב אלא בצורתא" וברש"י שם גינה הסמוכה לבית מדרשו, והיתה של גר ומת, וקנאה רב, והגינה הזאת נקראת "דבי רב", מתוך זה שהוקדשה כולה לתלמידי הישיבה, שרב היה מחוללה ומנהלה (ראה להלן), וראה עוד (מ"ק י"ב ע"ב) רב חצדא חצדא בחולא דמועדא זכר ורב מאי טעמא דעביד הכי? ומתוך, אין לו מה יאכל הוה, ובודאי זה לא אמור על רב בעצמו ובשבילה, שהרי היה עשיר גדול, אלא הכוונה על בני הישיבה, שלהם הוקדשו השדות והגינה, ודאג לתזונתם ולכלכלתם. ואמנם מצאנו אצל ר' יהודה הנשיא, שהיתה לו גינה וחלקות שדה וכפי דעות ההיסטוריונים, הרי רבי קיבל את הגינות וחלקות השדה הללו מאנטונינוס קיסר רומי, שהיו מיוחדים מאד, לשם החזקה בתבואותיו ובפירותיו את תלמידי הישיבות חובשי בית מדרשו. וסמוכין להשערה נכונה זו, יש לציין בדברי הגמרא (ב"ב ד' ח' ע"א) "רבי פתח אוצרות בשני בצורת, אמר, יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, ובעלי אגדה אבל עמי הארץ אל יכנסו, מפני שהאוצרות הללו, הפרי והתוצרת של הגינה וחלקות השדה, היו מיועדים לבני הישיבה ולומדי התורה. ורב המשיך בשיטה זו, ואף הקים גינה וכן עובדו ביזמתו חלקות אדמה, והתבואה והפרי

היו מוקדשים „לבי רב“ לתלמידי הישיבה ולהמון שהשתתפו ב„ירחי דכלה“, והן המשיכו גם אחרי מות רב, שהישיבה היתה נקראת על שמו: „דבי רב“.

(ג) כנראה, שנאספו תרומות ונדריים גם מקהלות שמחוץ לכבל, ושנשלחו שליחים מיוחדים שם לשם אוסף תרומות ונדריים כאלה, וזה שימש מקור חשוב של הכנסה לישיבות ול„ירחי דכלה“. אנו מוצאים בגמרא (ביצה ד' כ"ה ע"ב) את חמא בר אדא שליח ציון. זהו מה שמוצאים בתקופת האמוראים, וכן נמשך בדורות המאוחרים של האמוראים אחרי רב, ובתקופת הגאונים אנו מוצאים במפורש ובאריכות יתרה, על דבר מערכת ההכנסות של הישיבות, בעיקר של שתי הישיבות סורא ופומבדיתא, שהיו העיקריות והגדולות שבכבל. וכך מוסר לנו ר' נתן הבבלי (שם ב„אלה מעלות“ שצטטנו לעיל) וז"ל:

ואין לראש גלות בנדריים ונדבות שמשגרים קהלות ישראל אל הישיבות, כלום, כי אינם משגרים אותם אלא עם שאלותיהם וכו' וכך היו נוהגין ראשי ישיבות בכל מקומות רשויותיהן, שמוציא אליו הדיין שלהם וכו'. ואלו הרשויות שיש להם לראש ישיבת סורא, הנקרא וסאט ומפרודה ש' זהובים השנה, והוא הנקרא כלה, ועוד לו מקום הנקרא נמוס, בינו ובין אופיר מהלך ב' ימים, וכן אופיר עצמה ברשות סורא, כללו של דבר, מה שיוצא לסורא מרשויות שלו בכל שנה אלף ות"ק זהובים השנה, לבד הנדריים והנדבות, ויש להם בכבל רשויות צפונה, דרומה, מזרחה וימה, נוהגים עמהם כמו שנהג ראש גלות במקומות שלו, שיש לו בכבל, כמו שכתבנו למעלה, וטבחי רשויות סורא, נותנין לראש ישיבה שלהם רביע זוז השבוע, ופעמים שיהיה לישיבת ראש גלות צוק הזמן ושולחים כתבים לכל קהלות ישראל ומודיעים להם עניינם ולחצם וכל קהל וקהל שולחים להם מתנות כפי כחן וכפי השגת ידן וכמו מנהג ראש ישיבת פומבדיתא בכל רשויותיו, וכל השאלות שמשתלחין לאחד מראשי הישיבות בשמו, אין לראש ישיבה האחר כלום בנדריים ונדבות הבאות עם השאלות, וכאשר נשתלחו השאלות בשמם, הם יקחו נדריים הבאים עמהם ואם משתלחים סתם, חולקין שתי הישיבות בשוה. וכך היה מנהגם בחלוק, כל מה שמגיע אליהם מנדריים ונדבות בכל השנה הן מניחין הכל ביד אדם נאמן לצורך הוצאות התלמידים הבאים מכל המקומות שהם יושבים, ע"כ.

כאן נתגלו לנו פרטי מקורות הכנסה חדשים לישיבות סורא ופומבדיתא בתקופת הגאונים והם: (א) הקצבות קבועות שנתיות מקהלות ואיזורים ידועים. (ב) המנהג היפה שהטבחים, וז"א: הקצבים של רשויות סורא, משתתפים ברביע זוז לשבוע, וזה בודאי הכניס הכנסה הגונה. (ג) תרומות שהגיעו בצירוף השאלות ההלכתיות מבבל ומארצות שונות שהיו מופנות לראשי הישיבה שהתבררו והתלבנו בירחי דכלה, ושסיכומיהן ותשובותיהן נשלחו לתעודתן.

(ד) כן אנו מוצאים, מונחי הכנסות ידועות בשם „פסיקות“ ו„חומשים“ (ראה לקוטים לאגרת רש"ג, הוצאת לוי עמוד XXVI), פסיקות: הכוונה כנראה לסכומים קצובים ופסוקים, שכל קהלה היתה נותנת בכל שנה לצורך הישיבה (במדרש נמצא המונח הזה „פסיקה“ במונח של אסיפת צדקה בצבור), שכבר צוין בדברי ר' נתן, שהבאנו, לעומת זה מתחבטים להבין את המונח: חומשים, ולפי דעת הרב אסף דכוונה לחלק חמישי מהכנסות הקהלה או מן העזבונו שחיו מניחים לקהלה. (ראה „תקופת הגאונים“ עמוד ס"ט), (ה) כן היו להם הכנסות מרכוש הקרקעות, שהיו בידי

הישיבות שנחכרו לאחרים וגם מצוואות וקנסות שהוקדשו לישיבות. (גנזי קדם ח"ג, עמוד כ"ב) ו) הארגון והבצוע של אוסף התרומות והמתנות מקהלות ישראל, "כפי השגת ידן" נעשו ע"י הדיינים והשופטים, שהיו יוצאים משערי הישיבות, וע"י שליחים ושדרי"ם מיוחדים, שהיו היוזמים, הנואמים והתועמלנים למען הישיבות הללו (ראה "גנזי קדם" III עמוד כ' ו"ל: "כי הם השופטים והשלוחים והממונים משער הישיבה, בכל ארץ ימן וימאמה") ובארצות הרחוקות, היו הישיבות ממנות "פקיד" או גובר ונאמן, (לפי התארים שהיו נהוגים אז) מגדולי היהודים באותה מדינה, אליו היו הקהלות שבאותה מדינה, צריכות לשלוח את כספי הנדבות והוא היה ממציא לבבל בדרכים שונות, על פי רוב לסוחרים ידועים מעשירי בגדד שהיו להם עסקים גם בארצות אחרות. מרכז גדול לאוסף כספים מכל ארצות אפריקה וספרד היה במצרים, והעיקר בפוטסטאט, ששם היה תמיד אחד מחשובי היהודים מטעם הישיבה לבא כחה, ובדרך כלל, היו כל עניני הכספים מסודרים יפה, למרות מצב הדרכים וקשרי הדאר המשובשים באותו הזמן. וראה עוד ("תולדות ישראל" ליעבץ ח"ט עמוד ק"א).

ז) כן נודע אופן חלוקת ההכנסות והתמיכה לתלמידים לפי דברי ר' נתן דלעיל. התמיכה היתה נתנת לפי מדרגת חכמתו ושקידתו של כל תלמיד, וכפי המובא באגרת דרש"ג (לוי' עמוד XXIV) ו"כשרואה את אחד מהם שאין תלמודו סדור בפיו, יקשה עליו יותר ויגרע לו מחוקו וגוער בו ומוכיחו... ומתרהו שאם ישנה פעם אחרת שלא ינתן לו כלום", מתשובה אחרת של רש"ג אנו יודעים, שבין הנתמכים היו שני סוגים: רבנן דמתיבתא ובתוכם בודאי רישי דכלה, היו מקבלים תמיכתם בכסף מזומן באדר ובאלול בשביל כל השנה, אבל רבנן תנאי, היו מקבלים ארוחתם יום ונוסף לזה הוצאת ביתם. בשטח הניהול הכלכלי אנו מוצאים כי מנהלי הישיבות היו קונים חבואה ופירות ואוצרים אותם, מחשש שמא תהיה בצורת (ראה תשובת הגאונים לר"ש אסף, ח"א סימן נ"ט).

בהעיפנו עין על אגרות דרש"ג המובאות בתור נספחים לאגר"ש (הוצאת לוי'), אנו חשים ומרגישים את הלחץ והדחק והמשברים הכספיים שעברו מזמן לזמן בישיבות הללו בתקופת הגאונים. האגרות הללו משועות לעזרה וזעקות שבר יעוררה, וקורעות לב ממש. והנה לדוגמא: א) נדכנו ושחנו עד עפר, ואין לנו רשויות שיבא מהם לחם חוקינו, כי חרבנו, ואשר נותרו, הוצרכנו אנחנו לצאת אליהם אחרי שהיו גדולי הישיבה שופטים יוצאים ברשויותינו, וגם הקרקעות שהיו לנו חרבו ואבדו, באותן השנים הרעות שעברו עלינו, אפסו כספינו וקרקעותינו, ונשתפכנו כאבני קודש בראש כל חוצות, ונתנו מחמדינו באוכל להשיב נפשנו, ולא נשתייר לנו זולתי כתבי אבותינו ולא נתן אלקינו למוט רגלינו, ותחס עינו עלינו משחתינו, ויתן לנו נפשנו לשלל, ובכל הקורות אותנו ולא עזבנו ארחות אבותינו, והגיבו בתורתו מתוך דוחק, ואעפ"י שאשר קדמונו בדורות רבותינו היו לחוצים ממנו, כגון דורו של ר' יהודה בר' אלעא, שהיו ששה תלמידי חכמים, מתכסים בטלית אחת, ועוסקים בתורה (סנהדרין כ' ע"א) וכגון הלל הזקן והדומים להם, אנחנו מטני מאותן דורות, עתה אור עיני נתנן ה' אלקינו מגדל גבוה, לחכמים ומעוז לראשים ומחסה לתלמידים ויד למטי יד, ומשען לחם ומשען מים לתמוך עם אלהיך וכו' ותזכרני בנדבה רחבה וכו' (לקוטים לאגר"ש לוי' ע' XXIV).

(ב) מכתב ר' נחמיה גאון, הכותב בשם האלופים רבני הישיבה, חכמיה, זקניה ואיתניה ובני גאוניה, ובתוך זה, בזה"ל: „עתה יקרינו, בבקשה מכם שתיטיבו דרכיכם עמנו, ותפול גא תחינתנו בלבבכם, וחוסו עלינו והביטו בלחצינו ובאלקינו, ורחמו על אחיכם בני הישיבה והתבוננו בדלותם וזכו בהם“ (כלשון המדרש רבה (ויקרא לד) אר"ז, אפילו שיחתן של בני א"י תורה היא, הא כיצד? אדם אומר לחברו זכי בך). והתנדבו לנו ולהם כנדבת כוחכם וכטובת ענינם גם הכפילו נדבתכם תחת השנים שעברו והוכיחו הקהלות בעבורינו, ורצים בעדינו עד שיעשו לנו פטיקות חשובות ושלחום בשמינו עם החומשים הנקבצים אצלכם וכי' (שם עמוד XXVI).

(ג) והנה מכתב מאת ר' שרירא גאון ובתוכו משפטים אלה: „הקיצו נא אחינו והביטו באלה ושימו כבוד לשם אלקיכם ולתורתו ולחכמיה, ולכו במנהג אבותיכם ובדרך הוריתם והחזירו את הדבר לישוב, והגידו לנו ספיקותיכם, למען תיראון את התשובות, והתנזבו בו גם יחזק לב חכמי הישיבה בראותם, כי פונים אליהם ופוחדים למזונותיהם ויודעים מקום טרחם בתורה מן התשובות, ודעו כי לא לכבודנו ולא לכבוד בית אבינו, דברנו אליכם קשות כאלה, כי לכבוד ה' ולכבוד תורתו, למען לא יאבדון ארבע אמותיה, כי אפילו רבתה תורה הרבה במקומות אחרים, ואולם ארבע אמות של הלכה הנה הם, וזאת הצורה הוא במקום סנהדרין, וראשה הוא במקום משה רבנו ומנהגות סנהדרין מהנה יוצאין, וגלוי וידוע לפני קדושינו כי מתוך דחק וצער אנו אוספים את האלופים ואת החכמים בכל כלא וכלא וגורסים מסכת דכלא, ומגלים עוד מסכת אחרת, וקובעים פרקים ואוחזים את הגדר שלא ייפרק, ונעזרים בה' אלקינו, ומביאין את התלמידים לפנינו מדי עת בעת, לראות מה שנו ומה למדו בשבתם, ואשר יוסיף נוסף בכבודו, ואשר יתעצל נחריבהו אנו, וגם האי' בחורנו שוקד ללמוד ולשום בפיהם, ואשר לא ידע לשאול ילמדהו דרך הקושיא ויחבב את הדרך בעיניו, ומטרפינו ומחלקינו ומפיל עוללינו אנחנו מונעים, ונותנים להם לגדור את הדבר הזה, ולתקן את מקום הורינו, ואשר היו תלמידי אבינו ואבי אבינו, במה שראינו עושין אותם, אנחנו עכשיו עושין אתם בעצמינו, לחבב את הדבר למען לא תפוג התורה, ומרוב הדוחק הן כבד עלינו הצעה, ורבענו תחת משאינו זאין לאל ידינו, ואין בנו יכלת, וח' הצדיק על כל הבא עלינו וכו', ועליכם אחינו לעמוד בדבר ומתוך דחק וצער כתבנו אליכם וכי' (שם עמוד XXVI).

כל אלה הרשומות, משקפות את המצב המחריד והמדכא במובן החומרי של הישיבות בבבל ואת זעקת השבר לעזרה תכופה, להקהלות בתפוצות ישראל, הן על ידי מכתבים, והן על ידי שליחים זריזים מיוחדים, שהטריחו את עצמם וטולטלו בטלטלת גבר לבקר את הקהלות, למען להציל את הישיבות מבלע, ואת המוסד ירחי דכלה, שלא יתערער ולמען „לא תפוג תורה“ ושלא תשתכח חלילה מישראל. זהו הקו האופייני הסובב-הולך מראשית צמיחת עמנו בהשתלשלות הדורות והחוט השני המקיף את ההיסטוריה שלנו מדור דור.

ומכאן אני דן על המאורע ההיסטורי של ארבעת השבועים, ר' שמריהו, ר' חושיאל אביו של רבנו חננאל, ר' משה בן חנוך וחנוך בנו ונתן הבבלי, שעל הרביעי, אם זה נתן הבבלי, יש פלוגתא בין ההיסטוריונים, כאמור לעיל, וכן יש חלוקי דעות בין ההיסטוריונים על דבר מטרת נסיעתם של אותם הארבעה, ונביא את

המקור למאורע זה. זה נמצא בספר הקבלה לראב"ד (ד' כ"ה ע"ב) בזה"ל: „לכן היה סבה מאת הקב"ה, שנכרת. חקם של ישיבות, שהיה הולך אליהם מארץ ספרד, וארץ המערב ואפריקה ומצרים וארץ הצבי, וכן היתה הסבה, שיצאו ממדינה קורטובה שלישי ממונה על ציים שמו בן דמאחין, שלחו מלך ישמעאל בספרד ושמו עבד אל רחמאן אל נאצר, והלך ממונה על ציים אדירים לכבוש ספינות אדום ועיירות סמוכות לספר, והלכו עד חוף הים של ארץ ישראל, ונסבו אל ים יון והאיים שבה, ומצאו אניה ובה ארבעה חכמים גדולים, היו הולכים ממדינתא בארי למדינה נקראת ספסתינ, וחכמים אלו להכנסת כלה היו הולכים, וכבש בן דמאחין האניה ואסר את החכמים, האחד היה ר' חושיאל אביו של רבנו חננאל, והאחד רבינו משה, אביו של ר' חנוך, אסרוהו עם אשתו ועם ר' חנוך בנו, ור' חנוך בנו עודנו נער, והשלישי ר' שמריהו ב"ר אלחנן, והרביעי איני יודע את שמו וכו'. והשלישי מכר את ר' שמריהו באלכסנדריה של מצרים, ומשם עלה למצרים, והיה לראש, ומכר את ר' חושיאל באפריקה בחוף הים, ומשם עלה על מדינת אלקירואן וכו' ושם היה ר' חושיאל לראש והוליד את רבנו חננאל בנו, ובא השלישי לקורטובה ומכר שם ר' משה ור' חנוך, ופדאוהו אנשי קורטובה וכו'.

והנה חוקרי ההיסטוריה שלנו, תלו באירוע היסטורי זה, את שלטי חקירתם והדעות מתחלקות, בקשר עם מטרת נסיעתם ובמובן המלים הכנסת כלה. בעל „דורות הראשונים" מקדיש לזה מקום רחב בספרו (ח"ג דף קמ"ב עד קנ"ג) וכן ר' זאב יעבץ בספרו „תולדות ישראל" (חלק עשירי, „מוצא דבר" מעמוד רל"ח עד רמ"ד) וכן ד"ר אפנשטיין, רפופורט, ועוד. וד"ר משה אורבך דן בענין זה בחוברת מיוחדת בשם „הספור בדבר ארבעת השבויים" (ברלין תרפ"ח), ואוגרואוסף שם את כל חילוקי הדעות בנידון, אשר לשם הקיצור אין באפשרותנו לצטט את דבריהם. יש מהם שאומרים שאלה הארבעה הנ"ל נסעו לשם אוסף כספים לצפון אפריקה לספרד ולמערב, לשם ביסוס ירחי דכלה בישיבות פומבדיתא וסורא, והמלים „הכנסת כלה", מובן הכנסות למען מפעל הכלה כלומר: „ירחי דכלה", ואלה הארבעה מוצאם מבבל מפומבדיתא וסורא וכשחזרו ממסעם זה, דרך בארי עיר באיטליה, נתפסו ונשבו בדרך, ע"י שלישי של מלך ישמעאל בספרד עבד אל רחמאן אל נאצר, והלה מכר אותם באלכסנדריה של מצרים ובאפריקה בחוף הים ובקורטובה, ויש מהם שאומרים שאלה הארבעה מוצאם מאיטליה מעיר בארי והיו מזדמנים יחד בנסיעה לשמחת נשואין של אחד מתבריהם, או מקרוביהם או של אחד מרבותיהם או מקרוביהם במדינה הנקראת ספסתינ, ומליצת „הכנסת כלה" היא כפשוטה ממש: הכנסת כלה לחופה, שהיא היתה מעולם אחת המצוות הגדולות שמבטלין ת"ת בשביליה (עי' כתובות דף י"ז). וכדי לשוות את מאורע זה ליותר כללי, אמר אחד מחוקרי ההיסטוריה הנ"ל, שאולי הם נסעו לאסוף תרומות ונדבות למען מוסד „הכנסת כלה", שמטרתו לעזור ולתמוך לזוגות המתחתנים.

ואמנם, אין ספק שמצות הכנסת כלה נערכה מאז ומעולם אצלנו, וחשיבותה מרובה מאד (ראה מאמרי ב„ההד" — חדש מנחם אב תש"ה). אולם אין להעלות על הדעת ואין כלל לשער, שלשם השתתפות בשמחת נשואין גרידא, או אפילו לשם אוסף כספים למוסד „הכנסת כלה", יעזבו ארבעת מגדולי ישראל המפורסמים בשעתם את מקומותיהם ולנדוד נדוד בים, בימי חרום, בשעה שמשוטטים שם שודדיים

מסוכנים. וקרוב לאמת ובודאי הדעת נוטה, לאלה תוקרי ההיסטוריה, שאלה הגדולים מוצאם מבבל, שהלכו מסורא ומפומבדיתא דרך איטליה לארצות אפריקה והמערב, לשם אזעקה גדולה ומרה, להצלת הישיבות מבלע, ולשם המשכת המפעל הגדול של „ירחי דכלה“, וכפי שנרמז בדברי הראב"ד, לפני תחילת הספור האמור, „שנכרת חקם של ישיבות שהיה הולך אליהם מארץ ספרד ומארץ המערב אפריקה ומצרים וארץ הצבי“, וכפי שמשתקף באמת מתוך מכתבי אזעקה וקורעי-לבבות שהבאנו, שנכתבו ונשלחו לתפוצות כמעט באותו פרק הזמן של האירוע ההיסטורי הזה של ארבעת הגדולים, כי זה היה בערך בימי ר' שרירא גאון, ואם כי אחד חוקר היסטורי, מראה על איזוהות הזמן, שהרי לא יכול להיות בימי גאונותו של ר' שרירא, כי אז בשנת ד' תש"ג המשוערת, מלך ישמעאל ששלח את שלישו, היה כבר מת, ואם אפילו נניח שצדק בהשערותו שהמאורע הזה היה בשנת ד' תש"כ בזמן שטרם נכנס ר' שרירא גאון בתוקף תפקידו, והיה עדיין צעיר, הרי זה לא שולל שר' שרירא גאון בעודו בצעירותו, פעל במרץ למען הישיבות ו„ירחי דכלה“. וכן מופרכת התמיהה ששואל אחד מהחוקרים הנ"ל, אם באמת נסעו לשם אוסף כספים, למען „ירחי דכלה“, למה אין כל ידיעה, אם אספו כספים במקומות שנשארו שם, ושלחום למקום תעודתם לפומבדיתא וסורא, שלשם מפעל זה עזבו את מקומותיהם ע"מ ללכת לארצות הנ"ל, „כי לא ראינו אינו ראינו“, ויתכן שהם עסקו באוסף תרומות במקומותיהם החדשים, והמציאו את הכספים לתעודתם.

ואמנם, מאת ה' היתה זאת, מסבב הסיבות, שארבעת השבויים יפוזרו במקומות שונים בעולם בתפוצות ישראל, למען הרבות תורה בישראל, ולמען יצירת מרכזי תורה בגולה, במצרים, בצפון אפריקה, בספרד ובצרפת. ולוא אפילו היו שם כחות תורניים אחדים, אבל הם לא היוו למעוז הבטחון לקיום למוד התורה, להפרכתה ולהרחבתה בממדים גדולים, ובמובן זה הצילו ארבעת הגדולים הללו את התורה ולמודה, למען שלא תשתכח תורה בתפוצות ישראל. ואין לקבל בשום אופן ואופן את דברי אחד מהחוקרים הנ"ל בזה: „שאין להעריך את המאורע הזה כמאורע היסטורי בעל חשיבות ומיפנה, אלא כמאורע „ביאוגרפי“ גרידא, אלא זהו מאורע היסטורי רב חשיבות וכאצבע אלוקים, למען הקים גיר לתורת ישראל במקומות אשר בני ישראל נחתים, ולית דין צריך בושש! ועם זה נודעת חשיבות רבה לנידון שלנו בנדוד ארבעת הגדולים הללו בעולם התפוצות מעבר לימים, בשעות חירום וסכנה, חתחתים ומוקשים למען תפקידם הנעלה לחזק את אשיות הישיבות ו„ירחי דכלה“ בבבל, אשר שמשו מבצרי-עוז ומגדלי-שגב, לתורת ישראל ולקיומה להרבצתה ולהפרכתה בממדים הרחבים ביותר.

ח

כלפי פנים

ואומר אני, שמפעל ירחי דכלא ששימש מיפגן אדיר לתורה וללימודה, כאמור, לא לבד כלפי עצם למוד-התורה יצא, לעודד למוד התורה ולחזוק אשיותיה וכן כלפי חוץ, במאבק הדורות נגד העריצות והרדיפות של הגויים, בלפתנו ואופסנו את עמוד התורה, למרות כל הקשיים, היסורים והתלאות, כאמור, אלא — שימש גם למיפגן פנימי אדיר, כלפי הכוחות המהרסים המחבלים בתורה של בעל

פה, שזה מאבק מר הנמשך מדורות קדומים, ואשר היהדות המסורתית והמקורית יצאה בזר נצחון, אלה המה הצדוקים בזמן התנאים והאמוראים, והקראים — שהם המשך מהצדוקים, בזמן הגאונים.

ראשית צמיחת הצדוקים, שכפרו בתורה שבעל פה היתה בימי אנטיגנוס איש סוכו, שמתוך הבנה מסולפת של מאמרו (אבות פ"א מ"ג), אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס, אלא הוּו כעבדים המשמשים את הרב שלא על מנת לקבל פרס" פקרו שני תלמידיו צדוק ובייחוס ויצאו מן הכלל לכפור בתורה שבעל פה, ואחר כך השתלשלו במשך הדורות. בימי שמעון בן שטח השתלטו פעם בסנהדרין, והוא סילקם לאט לאט עד שגבר בהם בסוף ימי ינאי המלך ואחותו שלמינון המלכה ככתוב (במגלת תענית פ"י). והיטב אשר אמר ידידי מהור"א אורנשטיין בספרו „הנשיאות בישראל“ (עמוד קי"א) על שתי תקנות שתיקן ר"ש בן שטח, כדי להוציא מלבן של צדוקים, תקנה ממדרגה ראשונה תקן שיהיו התנוקות הולכים לבית הספר. (ירושלמי כתובות סוף פ"ח), הוא לא היה יכול להסתפק בבתי הספר שהיו מקובלים בעם מימות עזרא המיועדים רק לילדים בגיל הרך, ותכנית הלמודים שלהם היתה רק מקרא (בקדושין ד' ל' ע"א). הוא ראה בבתי הספר לתלמוד אמצעי לחימה יעיל נגד הצדוקים, ולכן התקין נוסף לבית ספר למקרא בית תלמוד למשנה (ירושלמי מגילה ד' ג' ע"א) בשביל הכתות הגבוהות, כדי להכשיר דור צעיר של יודעי תורת הפרושים, ולהרחיב ע"י כך תורה זו בין שדרות הרחבות של העם, בנגוד לדעת הצדוקים שאמרו, הרי התורה כרוכה ומונחת בקרן זוית, כל הרוצה ללמוד יבא וילמד (קידושין ד' ס"ו ע"א). כן גזר ר"ש בן שטח טומאה על כלי מתכות (שבת י"ד ע"ב) גזירה זו היתה צריכה להדגיש באופן בולט ביותר את שיטת הפרישה מטומאה שהיתה נהוגה אצל הפרושים בנגוד לצדוקים ואת הזהירות כלפי טהרת הכלים מטומאה.

וכן ר' יוחנן בן זכאי התאבק בויכוחיו עם הצדוקים ויוכל להם, כאמור בבבא בתרא (קט"ו ע"א) כשאמרו הצדוקים: תירש הבת עם הבן, נטפל להם ר' יוחנן בן זכאי ואמר להם שוטים! זו מניין לכם? — ונצחום, וכן במס' ידים (פ"ד מ"ה) בדבר כתבי הקודש המטמאים את הידים, כמו כן נלחם בבייתוסים שהיו אומרים עצרת אחר השבת (מנחות ס"ה ע"א) ועוד.

וכן בימי רבן גמליאל ביבנה היה מאבק עם הצדוקים כאמור (בעירובין ד' ס"א ע"ב) אמר ר"ג מעשה בצדוקי אחד שהיה דר עמנו במבוי בירושלים, ואמר לנו אבא מהרו והוציאו את הכלים למבוי עד שלא יוציא ויאסר עליהם. ואנו מוצאים „במגילת תענית“ בהרבה מקומות בעת שנצחו על הצדוקים את ההדגשה: „ועשאוה יום טוב“, באשר זה היה הנצחון של תורה שבעל פה, ולפיכך הובעה השמחה הגלויה והפומבית בהצלת התורה שבעל פה, וכן תוקנו הרבה תקנות וננקטו אמצעים בכדי „להוציא מלבן של צדוקים“. וראה במאמרי על הקראים „בהתורה והמדינה“ (קובץ ז—ח) שהצבעתי על כמה דוגמאות, איך שהופגן הנצחון של תורה שבעל פה כגון: „שמחת בית השואבה“ שהתבלטה בתור נצחון לתורה שבעל פה, וכן חגיגת ל"ג בעומר הבאה בעיקר לרגל העובדא שהבאנו לעיל שבשלפי השמד נתכנסו רבותינו לאושא: ר' יהודה, ר' נחמיה ר"מ, ר"י ורשב"י, שלחו אצל זקני הגליל ואמרו: כל מי שהוא למד יבא וילמד וכל מי שאינו למד, יבא וילמד, נתכנסו

ולמדו (שהש"ר ב' ט"ז) ועפ"י מסורה עתיקה, התחיל ר"ע ללמד לרשב"י ביום ל"ג בעומר, וכן גם נסמך באותו היום בראשונה ע"י רבו, ואח"כ ע"י יהודה בן בבא, כי אז בדורו של שמד היה ר"י בן בבא המוסמך היחידי, שהיה לו הכח והרשות להמשיך את השרשרת, כאמור לעיל, ובוה הציל את עם ישראל ונתן פליטת עולמים לתורה שבעל פה לבל תשכח מישראל. וכן בימי האמוראים אנו מוצאים רשומים מאותו המאבק עם הצדוקים, שהעיון לחתור תחת חומת התורה שבעל פה, וגם התנאים וגם האמוראים, מצאו לנכון להתאזר עוז במאבק זה, ולהפגין בפומביות את למוד התורה שבעל פה, כמו שמצינו אצל ר' יוחנן בן זכאי שהפגין את למוד התורה בירושלים ברבת עם והמון גדול בצלו של היכל, ודורש כל היום כולו (פסחים ד' כ"ו ע"א) שהבאנו לעיל. וכן בתקופת האמוראים שאנו מוצאים שהיה להם מגע וזכוחי ופולמוסי עם הצדוקים, ראייה לדוגמא: ר' נחמן בן יצחק שהיה "ראש כלה" (ב"ב כ"ב ע"א) בענין המעשה הנורא של פועירה בקידושין (ד' ס"ו ע"א), וכן בכתובות (ק"ב ע"א) בוכוח של ר' זירא עם ההוא צדוקי שאמר לו: "עמא פזינא דקדמיתו פומייכו לאוזנייכו", וכן אצל רבא (שבת פ"ח ע"א) אותו הנוסח של הצדוקי, וכנראה שאז השתוללו הצדוקים בצבור היהודי, ורנב"י שהיה מראשי המשתתפים בישיבת רבא ושהיה שם ראש כלה, ומפעל "ירחי דכלה" אנו הגיע לשיאו שמש גם תריס והפגנה נגד הצדוקים. וכן הויכוח של ר' ששת עם האי צדוקי בברכות (ד' נ"ח ע"א) עד שחברוהו כחלינהו לעיניה, או שנעשה (הצדוקי) גל של עצמות, ור' ששת היה בדור השני והשלישי באמוראי בבל, ויסד לו בית מדרש במקום מושבו שילחי שעל החידקל (כפי אגרת דר' שרירא גאון) חברם של ר' נחמן ור' חסדא, שהיה ראש מהיבתא סורא אחרי ר' הונה, כל אלה הרשומות מראות על היאבקות עם הצדוקים בזמן האמוראים ועל נצחונם בהם.

וכן בתקופת הגאונים, כשקם ענן בשנת (ד' אלפים תק"פ בערך) ויצר את הדת הקראית, והוא היה הראשון שפרץ את גדרי היהדות התלמודית בהכרעתו: "חפשו באורייתא שפיר ואל תשענו על דעתי", הרס את היהדות הצרופה, ונתן רשות לעשות בתורה כחפצו של כל איש, בפירושו ובחידושו הבודיים ולדרוש את הכתובים על פי טעמו, לסרסם ולהפכם עד כדי גיחוך ואבסורדיות. וב"ספר המצוות" שחיבר, הונח יסוד להפקרות הזאת, בנתנו חופש לדעות ולתקנות, למצוות, ומנהגים בדיינים, הנוגדים וההורסים את המסורת המקורית שלנו, והם השתדלו להשפיע מתורתם המזויפת על היהודים. ומאבק מר היה להגאונים בתקופה הזאת עם הקראים, וביחוד ר' נטרונא בר הילא הגאון, שיצא באומץ ובתקיפות נגד הקראים ומנהגיהם (חי בשנים ד"א תרי"ג—תרי"ח) ואחריו ר' סעדיה גאון שהיה ראש ישיבת סורא (משנת ד"א תרפ"ח עד ד"א תש"ב) שבימיו הגיעה כת הקראים לשיא כחה והשפעתה, וביחוד היתה ידה תקיפה בא"י, והוא יצא בחריפות נגדם, אף חיבר ספרים מיוחדים המיועדים לסתור את תורתם המזויפת, ובירר כיצד צריך להבין את דברי התלמוד והאגדות על בוריין, על דעת אמרם ולא על דעת סילופם של הקראים.

ולפי הנראה מתוך רשימות היסטוריות היתה ישיבת סורא ערה מאד לכל המתרחש בעולם היהודי. כל הזרמים הרוחניים שפיכו בתקופת הגאונים בחוגי היהדות לא עברו מבלי עשית רושם עליה. תגועות אותו הזמן מצאו להן הד בין

העומדים בראש הישיבה הזאת, ובמלחמה נגד הקראים במאתיים השנים הראשונות ליסוד כתה זו לקחו גאוני סורא חלק בראש (אסף, "תקופת הגאונים וספרותה" עמוד ס"ו).

ויש לציין עובדה זו: שבתקופת הגאונים בבבל, תקעו הקראים יחד בירושלים, ואנו מוצאים אותם בעיר זו מתחלת המאה התשיעית ואילך. במאה העשירית פיתחו הקראים תעמולה חזקה בין בני בריתם, לעלות לירושלים. תעמולה נמרצה זו בעל פה ובכתב עשתה פרי, ובירושלים נוסדה קהלה קראית חשובה מאד בכמות ובאיכות עד שבזמנים ידועים לא נפל מספר הקראים ממספר הרבנים, והשלטון המקומי היה תומך ביד הקראים, ומעדיף אותם על היהודים הרבנים. וכן התבצרו או הקראים ברמלה, ותפסו שם מקום נכבד וראשי הישוב פנו אל גדולי יהודי בבל לעזור להם במאבקם עם הקראים (שם אסף עמוד פ'). ומזה משמע שגאוני בבל וגדוליה, התעצמו במלחמה עזה נגד הקראים ומצודתם היתה פרושה במאבק הזה, גם מחוץ לבבל, ואף בארץ ישראל.

והמאבק הזה עם הקראים נמשך עד ימי אחרוני הגאונים בבבל ועד בכלל, בימי ר' שרירא גאון ובנו רב האי גאון, לפי מה שהוכיח ד"ר ב. מ. לוין ז"ל במבוא לאגרת ר' שרירא גאון (עמודים ב-1) כי האגרת נכתבה לבקשת חכמי קירואן בכדי להשיב לקראים הכופרים בשלשלת הקבלה ומבזים דברי משנה ותלמוד, כי זוהי השאלה העקרונית, כיצד נכתבה המשנה? יסוד ושורש תורה שבע"פ אשר הקראים כפרו בה, וכן משבח רב האי גאון בשירו הערוך לכבוד ר' יהודה בן יוסף ריש כלה בקירואן, את רב יהודה על שהוא מסכל בעלי מקרא במקרא (ראה אסף שם, עמוד קכ"ג).

ובתוך אחת הפעולות האדירות לשם התנצחות בקראים ובתורתם המזויפת להנמיך את קומתם ולהוריד את השפעתם, ולמשוך את כל קהל ישראל לתורה שבעל פה וללמודה, שמשה הפעולה הנשגבה של "ירחי דכלה", שעל ידי זה התגבר חשק למוד התורה שבעל-פה התעצם כבוד התורה, וההמון נסחף לאוירה של תורה במשך כל השנה, "ודין גירא בעינא דשטנא", ובכך הלמו ומחצו את תורת הקראים ושיטתם.

ויש יסוד להשערת ידידנו הרב מהרי"ל מימון שליט"א ("סיני" כרך ד' ע' שמ"ז ומבוא ל"כוזרי שני", תשי"ח) שתפלת "יקום פורקן", שהנהיגו לומר אחר קריאת התורה מדי שבת בשבתו, נתקנה בכדי להוציא מלבם של הקראים. לפי תוכן התפלה: "למרנן ורבנן ולכל תלמידיהון ולכל תלמידי תלמידיהון, וכן לרישי כלה ולרישי מתיבתא, בכדי להדגיש ולהזכיר כי תורה זו שבכתב שקראו בה עכשיו, עדיין זקוקה לחכמים ותלמידים, למרנן ורבנן לרישי כלה ולרישי מתיבתא, המחשלים את התורה שבעל פה, המגלים את סתומיה ומפענחים את צפונותיה, בהתאם למסורה המקובלת בידם איש מפי איש עד הלכה למשה מסיני, וביחוד כשהובלט בתפלה זו רישי כלה הוה אומר כדברינו שמפעל "ירחי דכלה", היה גם מופנה למלחמה נגד הצדוקים בימי האמוראים ונגד הקראים בימי הגאונים.

יש רק לעמוד בדברי הרב מהרי"ל מימון שענין חיבור התפלה של "יקום פורקן" בתקופת הגאונים כהשערתו, לא ברור עדיין בהחלט, ויש טוברים שתפלה זו נתקנה עוד בימי האמוראים בבבל, ועוד נדבר על זה להלן, אולם אין זה משנה

את עצם אמיתת ההשערה הזאת כשלעצמה, שהרי אם תוקנה עוד בימי האמוראים, הרי הכוונה היתה נגד הצדוקים, והרעיון אחד הוא.

והנה לידי בטוי נמרץ כדברינו בא בדברי המדרש תנחומא (נח ג') שלשם בהירות אנו מביאים את הקטע כמעט בשלמותו: „אלה תולדות נח נח, יתברך שמו של מלך מלכי המלכים הקב"ה, שבחר בישראל משבעים אומות כמו שכתוב כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו (דברים ל"ב) ונתן לנו את התורה בכתב, ברמז, צפונות וסתומות, ופרשם בתורה שבע"פ, וגלה אותה לישראל, ולא עוד, אלא שתורה שבכתב כללית, ותורה שבעל פה פרטית, ותורה שבע"פ הרבה, ותורה שבכתב מעט, ועל שבע"פ נאמר ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים (איוב י"א) וכתוב ולא תמצא בארץ החיים (שם כ"ח) ומה לא תמצא בארץ החיים? וכי בארץ המתים תמצא? אלא שלא תמצא תורה שבע"פ אצל מי שיבקש עונג העולם, תאוה וכבוד וגדולה בעולם הזה, אלא במי שממית עצמו עליה, שנאמר זאת התורה אדם כי ימות באוהל (במדבר י"ט) וכך דרכה של תורה, פת במלח תאכל וכר שנאמר העם ההולכים בחושך ראו אור גדול, אלו בעלי התלמוד, שראו אור גדול, שהקב"ה מאיר עיניהם באסור והיתר, בטמא וטהור, ולעתיד לבא, ואוהביו כצאת השמש בגבורתו (שופטים ה'), ולא קבלו ישראל את התורה עד שכפה עליהן הקב"ה את ההר כגיגית, שנאמר ויתייצבו בתחתית ההר (שמות י"ט) וא"ר דימי בר תמא, א"ל הקב"ה לישראל אם מקבלים אתם את התורה מוטב, ואם לאו, שם תהא קבורתכם, ואם תאמר על תורה שבכתב כפה עליהם את ההר, והלא משעה שאמר להן מקבלים אתם את התורה ענו כולם ואמרו נעשה ונשמע, מפני שאין בה יגיעה וצער, והיא מעט, אלא אמר להן על התורה שבע"פ, שיש בה דקדוקי מצוות, קלות וחמורות, והיא עזה כמות, וקשה כשאל קנאתה וכר, ואף הקב"ה, כתב ברית עם ישראל שלא תשתכח תורה שבעל פה מפיהם ומפי זרעם עד סוף כל הדורות שנאמר ואני זאת בריתי אותם אמר ה' רוחי אשר עליך, ודברי אשר שמתי בפיך לא ימוש וגו' ולא כתב ממך אלא מפיך ומפי זרעך ומפי זרעך, ולפיכך קבע הקב"ה שתי ישיבות לישראל שיהיו הוגין בתורה יומם ולילה ומתקבצין שתי פעמים בשנה, באדו ובאלול מכל המקומות ונושאים ונותנים במלחמתה של תורה עד שמעמידין דבר על בוריו והלכה לאמתה, ומביאים ראיה מן המקרא ומן המשנה ומן התלמוד כדי שלא יכשלו ישראל בדברי תורה שנאמר (תהלים קי"ט) שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול ושם (כ"ט) ה' עוז לעמו יחו, ה' יברך את עמו בשלום, ואותן ב' ישיבות לא ראו שבי ולא שמד ולא שלל, ולא שלט בהן יון ולא אדום, והוציאן הקב"ה י"ב שנה קודם חורבן ירושלים בתורתן ובתלמודן וכר וכר, אלא צדקה עשה הקב"ה עם ישראל שהקדים והגלה את גלות יכניה לגלות צדקיה, כדי שלא להשתכח מהן תורה שבעל פה, וישבו בתורתן בכבל מן אותה שעה עד היום וכר ומשם עולין לירושלים שנאמר: ועלו מושיעים בהר ציון וגו' (עובדיה א) אותה שעה והיתה לה' המלוכה אכיה"ר, ע"כ.

אלה הם דברים נפלאים והימנון אדיר לתורה שבעל פה, ונאמרו בודאי לעזרה, לחזק ולשריון של ההמון, לבלי להתפס ברשת הצדוקים הכופרים בתורה שבעל פה. והגאונים בתקופתם, חחרו החזיקו במאבקם ובמלחמתם נגד הקראים, וכך נארגה המסכת נגד הורסי תורה שבעל פה, וכאן צוין הגורם החשוב והדינמי,

להפראת תורה שבע"פ, ולהבנתה בפני המשחיתים, אלו הם שתי ישיבות סורא ופומבדיתא, ששמשו למעווי התורה ולבתי היוצר לנשמת האומה — ובהדגשה יתירה ועקרית: הלמוד בירחי-דכלה: אדר ואלול, שמתקבצין מכל המקומות ונושאים ונותנים במלחמתה של תורה. ולא לחנם השתערו גם הצדוקים בשעתם וגם הקראים בשעתם על שתי הישיבות הללו ונגד מפעל „ירחי דכלה“, בראותם בזה את המבצר העז, ושריון החזק של התורה שבעל פה שנואת נפשם, אשר אחד התלמידים של ענן הכריו בצורה לגלגנית על ישיבות סורא ופומבדיתא, ואמר עליהם את המשל של זכריה הנביא (ה. ו. — י"א) בדבר שתי הנשים אשר כנפים להם ככנפות החסידה, והנה נושאות את האיפה לבנות להן בית בארץ שנער ולהניחה שם על מכונתה. ואמר: ששתי הנשים, הנה שתי הישיבות הגאונים בסורא ופומבדיתא (ראה לק"ד, נספחים מ"ב, ויעבץ חלק י' עמוד פ"ג) והלעג הזה שלעגו הקראים על התורה שבע"פ, נשאר קיים אצלם לדור דורים, ותמיד קראו בספרים את שתי הישיבות בשם שתי הנשים בארץ שנער.

ואמנם הישיבות הללו „ירחי דכלה“ בתוכן, שמשו גורמים מכריעים לנצחון האור על החושך, לקיום התורה שבעל פה, להנצחתה, להפרכתה ולהרבתה.

ט

המחולל והמייסד הראשון של „ירחי דכלה“

מי היה המחולל של רעיון המפעל של „ירחי דכלה“, ומי היה מייסדו הראשון למעשה, שממנו צמח, גדל ועלה המפעל הזה, מאות בשנים. על זה עומדים חוקרי ההיסטוריה שלנו.

לדעתי, לפי כל הסימנים שנראים באופק ההיסטורי, ולפי הרשימות הנמצאות בידינו, יכולים אנו לקבוע כמעט בודאות, שמחולל הרעיון הזה, והקמתו למעשה היה: רב, והוא הוא, שטיפל וטיפח מפעל זה באופן אישי ובמסירות, הניעו כתנועה, כארגון מסודר, וכמוסד קבוע וקיים, שממנו ובו המשיכו גדולי האמוראים במפעל זה, ואחריהם החרו החזיקו, הגאונים עד הגאונים האחרונים, ר' שרירא ורב האי ועד בכלל.

פרשת ירידתו האחרונה של רב מא"י לבבל בשנת ג' תתקע"ט, בהיותו בן ס"ג שנים, היתה חרוזה וקלועה למטרה יחידה: להרבצת תורה בבבל, להפרות ולהרבות בלמוד התורה, ביחוד במקומות התורפה, איפה שההמון היה נגוע בעם הארצות נפרות, ובבורות מבהילה, וכן יחד עם זה להחיות הקהלות העבריות ורענותן שם.

בבואו לבבל, מצא לפניו את ר' שילא בפומבדיתא, וכשנסטר ר' שילא, הוצע לפניו למלא את מקומו שם כ„ריש סידרא“, אולם רב סירב, כי לא רצה להסיג את גבולו של חברו שמואל בנהרדעא עירו, על כן עזב את נהרדעא והלך אל סורא, ושם יסד ישיבה בכדי להפיץ בה תורה, וזה מתפרש ברש"י גיטין (ד' ו' ע"א) על דברי ר' אבא אמר ר' הונא „עשינו עצמנו בבבל כא"י לגיטין מכי אחא רב לבבל“ וז"ל: „וקבע ישיבה בסורא ודשמואל הוא בנהרדעי, אבל מעיקרא לא“ וכו', ומה שאנו מוצאים בגמרא שקראו לרב: ריש סדרא (חולין קל"ז ע"ב) ולא בשם ראש ישיבה,

צודק בעל „דורות הראשונים“ (ח"ב, עמוד רכ"ב) האומר: שהשם „ריש סידרא“, זהה עם ראש ישיבה, וכפרש"י שם: „ריש סדרא: ראש ישיבה“. וכן נקרא אחר זמן מה רב בעצמו בשם זה כאשר יסד ישיבתו בסורא, ואח"כ השתלשלה הישיבה למתיבתא, ורב היה נקרא ריש מתיבתא, ע"ש.

וככה הם המקורות על ראשית פעולתו של רב: א) באגרת ר' שרירא גאון (הוצאת לוי עמוד ע"ט"פ) שחלק ממנו הבאנו לעיל, וז"ל: „ומשום הכי שבקיה רב לשמואל בנהרדעא דהוא דוכתיה, והוא מקום תורה, ואתרחק לדוכתא דלא הוה ביה תורה והיא סורא, דהיא מתא מחסיא, והווי ישראל נפיש התם, ואפילו אסור והיתר לא הווי ידעי ואמר רב איתיב הכא, כי היכא דליהוי תורה בהאי דוכתא, כי הא מעשה דמפורש בפ' כל הבשר (חולין ק"י ע"א) רב בקעה מצא, וגדר בה גדר וכו' אקרי ריש סדרי, דקאמר לה ר' יוחנן לאיסי בן הינאי, מאן ריש סידרא בבבל, אמר לי אבא אריכא, (חולין קל"ז ע"ב) ואיקיים ביה חלמא, דחזיה ליה ר' חנינה דוקפיה התם, כי היכי דמפורש בפ' יום הכפורים (יומא פ"ז ע"ב), וקנייה רב לגינתא דבבי רב בצורתא, דהויא נכסי הגר (עיין ב"ב ג"ב ע"א) וכניף התם תלמידים טובא ורבן שם תורה הרבה, וקבע שם בי"ד, והווי בבבל שני דינין גדולים, חד בנהרדעא דהוי כבר, וחד בסורא דקבעיה רב“.

ב) וכן בסדר עולם זוטא (ע' ע"ז) „סדר החכמים וקורות הימים“ (אוקספורד תרצ"ג) וז"ל „אלה המעלות שנתעלה בהם ישיבת סורא על ישיבת סומבדיתא בתחלה בימי רב, שהיה סוף תנאים, לתחלת אמוראין, לא היתה עדיין ישיבה בבבל; אלא הנשיאים שהיו שם לא היו קורים אותם אלא ריש סידרא, כדאמרין מאן ריש סידרא בבבל, א"ל אבא אריכא, והוא רב ואין זו סתירה לדעת רש"י האומר „שקבע ישיבה“, כי אז, בשלב התחלת הישיבה היה נקרא ראש הישיבה בשם „ריש סידרא“, כשם ששמואל בנהרדעא היה נקרא גם כן „ריש סידרא“ ובמשך הזמן כשהגיעה הישיבה לשלב ההתפתחות אז היתה נקראת הישיבה בשם מתיבתא וראש הישיבה היה נקרא ריש מתיבתא (ראה אגרש"ג שם, הערת ד"ר לוי“).

רוב תורתו והדרכתו קיבל מאת ר' חייא דודו, אולם שאב-שאף הרבה תורה מר' יהודה הנשיא, שהכניסו ר' חייא לבית מדרשו, ודמות דיוקנו וסגולותיו הנפשיות של רב, דמו לר' יהודה הנשיא, עד שהגיע למרום קומתו וערכו בבבל, כמו ר' יהודה הנשיא בא"י. הנה מספר ר' יוחנן (שם בחולין דף הנ"ל) דכירנא, כד הווי יתיבנא אחר י"ז שורן אחוריה דרב קמיה דרבי, ונפקי זיקוקין דנור מפומיה דרב לפומי דרבי ומפומי דרבי לפומיה דרב, ולית אנא ידע מה הן אמרין וכו', וכן בחולין (ד' ג"ד ע"א) אמר ליה ר"ל, מנו רב ומנו רב, ולא ידענא ליה, אמר ר' יוחנן ולא נהירא ליה לאותו תלמיד, ששימש את רבי, רבה ור' חייא, והאלהים, כל אותן שנים ששימש אותו תלמיד בישיבה, אני שמשתי בעמידה, ומאן גבר, הוא גבר בכלא, ופירש"י שם: גבר בכלא: בתורה ובתסידות. רואים אנו שהיה גם תלמידו של ר' יהודה הנשיא, ואף נכנס בבית דינו, למרות גילו הצעיר כמו שמעיד רב על עצמו בגיטין (ד' ג"ט ע"א) „אנא הוי במניינא דבי רבי, ומנאי דידי מני ברישא“, וכשיצא רבי ובית דינו מבית שערים לצפורי, מצינו גם את רב לפני רבי, כעדות ר' יוחנן בחולין (ד' ג"ד שם) ואף היה לו כח סמכותי כתנא, כאמור בגמרא: „רב תנא ופליג“ (עירובין ג' ע"ב, כתובות ח' ע"א, גיטין ל"ח ע"ב) ועוד. וזכה לתארי הכבוד, כמו

של רבי, וכמו שקורין לר' יהודה הנשיא רבי בארץ ישראל קראו לו בבבל רב (רשב"א ב"ב ד' נ"ב ע"א ד"ה אבא, ומוסיף: וכן מצאתי בספר ערוך המובא מרומא — בערך אבא ובערך אביי). וקראו לו רבינו כדאיתא בחולין (ד' צ"ה ע"ב) „כולהו שני דרבי, הוי כתב ליה ר' יוחנן לקדם רבינו שבבבל" וברש"י שם: כולהו שני דהוי רב קיים בבבל, כי הוי כתב ר' יוחנן מא"י שאלה או תשובה, היה כותב באיגרתו „לקדם רבינו שבבבל", וכן אנו מוצאים בהרבה מקומות בש"ס, שכינו את רב בשם „רבינו" סתם (ע' עירובין י"א ע"א, ביצה כ"ה ע"א, מגילה כ"ט ע"א, ל"ד ע"א) וכן קראו לרב „רבינו הגדול" בהוספת המלים: „המקום יהא בעזרו", כמו שקראו לר' יהודה הנשיא בא"י, ראה (סוכה ל"ג ע"א, ל"ה ע"ב, בכורות מ"ה ע"א, נדה מ"ט ע"ב, ומה שפירש"י ביבמות ד' מ"ה, משום רבנו אמרו, נכרי ועבד וכו' רבינו: רבי, מפני ששם אי אפשר לפרש אחרת, ראה בהגהת הב"ה, סוכה ל"ג ע"א שם) וכן קראו לרב ושמואל „רבותינו שבבבל" (סנהדרין ד' י"ז ע"ב) ובירושלמי (שבת פ"ה ה"ד) „רבותינו שבגולה", וכן נקרא רב בשם „רבן של כל בני הגולה" בדורו (רש"י ביצה ד' ט' ע"א ד"ה והאמר) וכן נקרא בשם „בי דינא רבא", כאמור בגמרא (קידושין ד' ס"ה ע"ב) מאן בי דינא רבא: רב וכן איכא דאמרי וכו' מאן בי דינא רבא, רב, ויש כאן זיהוי שמות, של רבי בא"י ורב בבבל, והתואר הזה הוא חשוב ומכובד מאד, כפי הגדרת הרא"ש (סוף פ"ג דסנהדרין) שהחשוב שבדור נקרא „בית דין הגדול". זכן מביא הרא"ש (בב"ק פ"י ס' ס"ג) דבי"ד הגדול הוא הגדול בחכמה שבכל ישראל, וראה ב„אנציקלופדיה לתארי כבוד בישראל". לידידי הרב ר' א. אורנשטיין (עמוד תמ"ג) המעיר נכונה, שבדרך כלל היה נהוג מימים קדומים, לקשר בתי דין מפורסמים עם אישיות מוסמכת ומפורסמת, שהיה בעצם ראש בית הדין, ולכנות את בית הדין על שמו, כגון: בית דינו של שם (מכות כ"ג ע"ב) בית דינו של שמואל (עירובין מ"ה ע"א) בית דינו של יעבץ, הוא עתניאל בן קנז (יומא פ' ע"א ועי' רש"י שם) בית דינו של שלמה (מכות כ"ג ע"ב) בית דינו של גדעון ויפתח (תוספתא ר"ה פ"ב) בית דינו של רבן גמליאל (תוספתא ברכות פ"ו ו') ועוד. ולידי בטוי נמרץ, בא בדברי ר"א: „ואהי להם למקדש נעט וכו' זה בית רבינו שבבבל" ופירש"י שם: רב. עד כדי כך! וחבריו ותלמידיו העריצוהו ושבחוהו מאוד, דודו ר"ח שהדריך אותו בא"י, קראו לרב „בר פחתי" (ראה ברכות י"ג ע"א, שבת ג' ע"ב, כ"ט ע"א, נזיר נ"ט ע"א) רש"י פירש בר פחתי: בן גדולים או בן ת"ת, ובערוך פי' בן נשיא, וכן קרא לו לרב בן אחותי, על שם חכמתו, דכתיב אמור לחכמה אחותי את (משלי ז') (סנהדרין ד' ה' ע"ב), ושמואל קרא לרב: אבא (חולין ד' ל"ח ע"א) ופירש"י שם: „לרב הוה קרי ליה שמואל הכי, משום כבוד", והמושג „אבא" ראש החכמים (חכמת שלמה שבת נ"ג ע"א) או כמו אדס חשוב (שמחות פ"א הי"ג, וראה רש"י ברכות ד' ט"ז ע"ב) ובגמרא (מגילה ד' כ"ב ע"א) „שמואל נמי מיכף הוה כייף לרב", וכן נהגו כבוד בדרך כלל לרב (ראה קידושין ד' נ"ט ע"ב) וכמו כן, בכל מקום שהוא נזכר בתלמוד עם חבריו ואף עם רבותיו, שמו נזכר קודם, ולדוגמא רב ור"ח ור"י יוחנן (עירובין ח' ע"ב, מנחות נ"ד ע"א) רב ור' חנינא (ר"ה י"ח ע"ב) רב ור' יוחנן (ברכות מ"ה ע"א) רב ולוי (בי"מ מ"ה ע"ב) ועוד ועוד. פעמים אחדות, הובא שמו של רב בתוך ברייתות ונקרא בשם ר' אבא כגון: ברכות (ד' מ"ט ע"א) וראה בערוך (ערך רב), ונקבעה גם הלכה כמותו, הלכה כרב באיסור והיתר („הלכתא כרב באסורי"

בכורות ד' מ"ט ע"ב) באחת: אישיות רבת הפאר והתפארת, בתורה, בחכמה, ובמעשים שופעת ערות ודריכות דינמית, בשטח הרוחני והצבורי גם יחד.

בהיות שרב מצא את הקהלה הגדולה בסורא, וכן את הקהלות של הסביבה במצב של חוסר תקינות וסדר, מתוקף המאורעות המדיניים שקרו ויאתו בתקופה ההיא שנלחמו שני האחים: ולאגיסים וארטבן החמשי, על ירושת הכתר, שם אל לבו מתחלה למצבן של הקהלות הללו, להכניס בהן סדר ותיקונים, לעודדן לחזקן ולקיימן, ובעצמו שימש כראש העיר סורא, ולסורא היו נכנעות שאר הערים אשר בהתנהגותיהן היו מחקות את סורא, והיו למדות ממנה איך להתנהג. אנחנו מוצאים כי לה לסורא היו שייכות הערים „שום טמיא“ (ב"ב קנ"ג ע"א) וחרתא דארגיו (שבת י"ט ע"ב) שהיו מודרכות ג"כ ע"י ראש העיר בסורא, ובכל הקהלות הללו פסקו כרב כאמור בגמרא (כתובות ד' נ"ד ע"א) „בבל וכל פרודהא נהוג כרב“, וחיי הקהלה בכלל באו לידי גילוי במעשי ראש העיר ובפעולותיו לטובתה שהיה עושה ומעשה בכל העיר. (ראה סורא ליודלביץ „סיני“ כרך ב' עמוד שכ"א). רב רכש לו אהבה וחיבה אצל השלטונות של אז כמו ר' יהודה הנשיא בשעתו אצל אנטונינוס מלך רומי, ונתקיימו יחסים אישיים מצויינים עם מלך ארטבן החמשי מלך הפרתים, והיה בין שניהם ברית אהבה וידידות, וכשמת ארטבן אמר רב נתפרדה החבילה (ע"ז י' ע"ב) [ויש מבין ההיסטוריונים האומרים שארטבן זה עמד בקשרים עוד עם ר' יהודה הנשיא בא"י] ועל ידי זה מצא רב כר נרחב בפעולותיו התורניות והצבוריות גם יחד.

הוא הקים את בית הדין בעיר סורא, שכן עד בואו של רב שם לא נודע על מציאות של ב"ד שם, ובהיותו יושב בבית דינו של רבי כאמור לעיל, הרי למד שם את הסדרים והעבירים, הכניסם ונטע אותם בב"ד של סורא, ובהיות בית הדין תחת הנהלתו הישירה, הלך והתפתח עד שהגיע לדרגה גבוה ונקרא „בי דינא רבה“ שהבאנו לעיל את המקור (בקידושין ס"ה ע"ב). אף נתקנו תקנות מיוחדות להסדרת עניני צבור, אישות ועוד, ולדוגמא: א) הכניס את סדור הפרוזבול, כתקנת הלל. ב) משכנתא דסורא, בענין משכונות קרקע ע"י הלואה, שהיה המלוה אוכל תבואות השדה כל ימי היות השדה ערבון אתו, וכאשר נשלמו שנות המשכנתא יצא השדה מתחת ידי המלוה בלי כל תשלום, „במשלם שניא אילון תיפוק ארעא דא בלא כסף“ (ב"מ ס"ז ע"ב). ג) וכן „זן מחיטי בעליה“ (כתובות נ' ע"ב) (לאמור יתומות שבאו לפני רב, ותבעו מזונות מחטים של אביהן, שלא היו שם קרקעות אלא מטלטלין, ונתן להן). ד) אף חיבר תפלות מיוחדות ובין התפלות שחיבר נמנית תקיעתא דרב (ירושלמי ר"ה, פ"א ה"ג) היא תפלת מלכיות זכרונות ושופרות למוסף ראש השנה, אשר תפלת עלינו לשבח היא קטע ממנה, וכן חיבר ביחד עם חברו שמואל תפלת „ותודיענו" לליל יו"ט שחל במוצאי שבת, שנקראה על ידי הקדמונים „מרגלית“ (ראה ברכות ל"ג ע"ב) ועוד ועוד, כך היה רב מעורה ומתענין בעניני הקהלה והצבור.

רב כחו היה גם באגדה, שעלה גם בה על חבריו בבבל, ומיחסים לו ספר באגדה בשם: „אגדתא דבי רב“ (סנהדרין נ"ז ע"א). אף משך בנעימות אגדותיו קהל רב. כן חדריק את העם במוסר ומדות, באמונות ודעות במצוות, שבין אדם למקום ובין אדם לחבירו, ולדוגמא יש לציין, דרשותיו בשטחים אלו: אמרת ה' צרופה (תהלים י"ח) וכי מה איכפת ליה לחקב"ה למי ששוחט מן הצואר או מי ששוחט מן

העורף, הוי, לא נתנו המצוות אלא לצרף בהם את הבריות (מ"ר פמ"ד א') א"ר יהודה אמר רב, כל מקום שאסרו חכמים משום מראית עין אפילו בחדרי חדרים אסור (שבת ס"ד ע"ב) רבי יחזקיה, רבי יוסי כהן בשם רב: אסור לדור בעיר שאין בה רופא, ולא מרחץ ולא ביי"ד וכי (ירושלמי סוף קידושין), הוא אמר, כל המרחם על הבריות, בידוע שהוא מזרעו של אברהם אבינו, וכל מי שאינו מרחם על הבריות בידוע שאינו מזרעו של א"א (ביצה ל"ב ע"ב), וכן לעולם יהא זהיר באונאת אשתו, שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה (ב"מ נ"ט ע"א) אסור לאדם שיקדש האשה עד שיראנה, שמא יראה בה דבר מגונה ותתגנה עליו ורחמנא אמר, זאהבת לרעך כמוך (קידושין מ"א ע"א), לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים שבשביל משקל שני סלעים מילת שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו נתקנאו בו אחיו ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים (שבת י' ע"ב). הוא אמר: עתיד אדם ליתן דין וחשבון על מה שראתה עינו ולא אכלה (ירושלמי בסוף קידושין) ועוד, מכלול של מוסר, מצות, אהבת הבריות והדרכה לחיים ישרים ונאמנים. גולת הכותרת ושיא פעולותיו היו בשטח החנוך ולמוד התורה, וכאן השקיע את כל כחותיו האנושיים וסגולותיו הנפשיות למען הצלחת הפעולות הללו.

והעבודה הזאת השתערה על כל שלבי החנוך מן המסד ועד הטפחות, מן חנוך ילדי-ישראל, תינוקות של בית רבן, ועד השלב הגבוה של הלמוד בישיבות, והלמוד ההמוני, בירחי דכלה".

רב לקח עליו את גודל האחריות ללימוד התינוקות, ודאג שימסרו את בניהם לחנוך ללמוד תורה, שהיה בימים ההם: מקרא, נביאים וכתובים, משנה וגמרא. בעיר סורא היה מלמד תינוקות ידוע, ושמו ר' שמואל בר שילת (ב"ב ח' ע"ב) והוא למד את התלמידים באמונה. ורב היה עומד אחרו בקשר אמיץ והדריכו בתכנית הלמודים ובצורת הלמוד, כן על גיל הילד מתי עליו להתקבל בבית הספר. גם נתן לו הוראה, שאם יכה לתינוק יכה אותו ברצועת הנעל, מי שיקרא יקרא, ומי שלא יאבה לקרא אל יכה יותר מדי, אלא ישב עם אחרים בצוותא וסופו לתת לב (ב"ב ע"א ע"א). ובית הספר היה נמצא בבית המדרש (ראה קידושין ל"א). כל זה מראה, שרב התענין באופן אישי בחנוך הילד, בהדרכה ובמתן הוראות באופן הלימוד ובמגע תמידי עם המלמדים בכדי להתחקות על דרכי הלימוד.

גישה זו לחנוך הילדים פאה לידי בטוי במאמריו ובאימרותיו, והסגנון הוא האדם, ולדוגמא: "אל תגעו במשיחי אלו תינוקות של בית רבן" (שבת קי"ט ע"ב) וכן מאמרו (בב"ב ד' כ"א ע"א) שהבאנו לעיל, "ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן גמלא שמו שאלמלא הוא, נשתכחה תורה מישראל וכי התקינו שיהיו מושיבין מלמדי תנוקות בכל פלך ופלך", וכן כל המלמד את בן חבירו תורה זוכה ויושב בישיבה של מעלה וכי וכל המלמד את בן עם הארץ תורה אפילו הקב"ה גוזר גזירה מבטלן בשבילו (ב"מ פ"א ע"א) ועוד. ומן החנוך היסודי דאג לחנוך בשלבים המאוחרים יותר, הוא יסד את הישיבה למען רקמת המשך הלמוד של החנוך היסודי והנהיג שלשה סוגים של שעורים, שיקיפו את כל סוגי הלומדים, מן התלמידים, תלמידי החכמים. עד רחבי המונות העם. שיעור אחד היה מכוון לתלמידים אנשי תורה והוא הנקרא בגמרא "מתיבתא דיומא" (ב"ק ד' קי"ז ע"א) שהיה נהוג בארץ ישראל, ורב הנהיגו גם בבבל, ובכך אמנם לא היה חידוש, אבל עיקר חידושו היה בסוג השני וזו

ה"פירקא" בשבת, (על זה עוד ידובר). זהו רעיון נפלא, בכדי לבטל את המתיצה בין התלמיד־חכם לבין העם. "הפירקא" היתה מעין דרשה לעם ביום השבת, שאז כל איש פנוי מעבודתו, הוא אסף וקבץ את העם בשבת ודרש לפניהם, והיה מוסר להם דברי תורה, העשיר את ידיעותיהם בתורה, וכן הדריך אותם במעגלי צדק ויושר, וכך קרב את העם לתורה, וללכת בחוקי אלקים ומשפטיו, אף הקים אמורא־מתרגם, לבאר לעם ביתר באור את דבריו. (חולין ט"ו ע"א, ק' ע"א, סנהדרין מ"ד ע"א, ועוד). והדבר השלישי, הגדול ביותר והעולה על כלם זהו למוד "הכלה": ייסוד מפעל "ירחי דכלה" וארגונו המצויין, לפי התכנית והקיום שצויינו על ידו בלמוד המסכתות בקביעות, ברכוז התלמידים בשני חדשי השנה, באדר ובאלול, ובאפני הלמודים, הדיונים והברורים כפי שהבאנו לעיל, ושוב הביא הדבר למגע ואיחוד של חכמי התורה והמוני העם, בהפגנתם האדירה למען למוד התורה והרבצתה, ביתר שאת ועוז, ביצירת אידה של תורה ותנועה של תורה, "ויקרא דאורייתא", עד להפליא. כזה היה ראש מפעלו ויזמתו של רב.

שוב מתגלמים המעשים הללו ע"י רב מתוך אמרותיו ומאמריו בשטח זה המראים עד כמה שהענין הזה היה קרוב ללבו ולנפשו, ולדוגמא: "גדול תלמוד תורה יותר מהקרבת תמידים" (עירובין ס"ג ע"ב) "גדול ת"ת יותר מבנין בית המקדש" (מגילה ט"ז ע"ב) "גדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם" (שם) (יתכן שבחורים רוקים באו ל"ירחי דכלה", ומנעו את עצמם איפוא מכיבוד אב ואם... הערת הרב אומנסקי בערך: רב) וכן פסק רב להלכה, שללכת ללמוד תורה ב' וג' שנים אין צורך לקחת רשות מאשתו (כתובות ד' ס"ב ע"ב). גם הפליג מאד בשבח תלמיד חכם, נושא דגל התורה ולומדיה (סוטה ד' ח' ע"א) ודרש: ובנביאי על תרעו, אלו תלמידי חכמים. (שבת קי"ט ע"ב) זהזהיר מאד על הרשלנות של למוד התורה ומפרישיה, כמאמרו בגמרא (סנהדרין צ"א ע"ב) "וכל המונע הלכה מפי תלמיד, כאילו גוזלו מנחלת אבותיה, וכל הפורש מדברי תורה אש אוכלתו" (ב"ב ע"ט ע"א) ואף עמד על התמדה בלמוד התורה בלי הסחת הדעת, כדי לקיים "והגית בו יומם ולילה". כפי שדברנו לעיל, דבר זה בא לידי בטוי במאמרו, "לעולם אל ימנע אדם את עצמו מבית המדרש ואפילו שעה אחת" (שבת פ"ג ע"ב)

דאגתו למוסדות התורה, לישיבת ולירחי דכלה היתה, לא לבד לענינים התורניים הרוחניים־המוסריים, אלא גם למצב הכלכלי שלהם ושל החניכים תלמידי החכמים ומשתתפי ירחי דכלה. — כבר הצבענו לעיל, על "גינתא דבי רב", זוהי חלקת השדה שקנה לו (מו"ק י"ב, קידושין נ"ט ע"ב) למען כלכל את בני הישיבה בפירות וירקות כדברי רש"י שם, והגינה הזאת, אף נזרעה ערוגות ערוגות בכדי שלא להטריח את התלמידים שהלכו לעקור ירקות. וכדאי לציין דברי הגמרא (קידושין נ"ט ע"א) על העובדה כשפרץ סכסוך בין תלמידי רב, ר' אבא ור' גידל, ע"ד חלקת השדה התיאשו שניהם מאותו השדה, והקדישו את זה לטובת בני הישיבה, והיו קורים לו "ארעא דרבנן". ובלי ספק נמצאו שדות רבים שזכו לשם "ארעא דרבנן", שבאו לידי גלוי ע"י אנשים חובבי תורה ומעריציו של היוזם: רב, ומיה בזה גם כוונת שניה של רב, להרגיל את התלמידים בהעסקה עצמית בעבודה, בשדה ובגינה, מתאים לרוחו שהובע במאמרו הידוע "כל המצפה על שלחן אחרים עולם חשך בעדו" (ביצה ל"ב ע"ב). אולם חלקות השדה והגינה לא היו

מספיקים לכלכול כל התלמידים, ולשם זה דאג רב, לאכסן חלק מבני הישיבה בין היהודים הכפריים מסביב לסורא, שישבו בבקעות שדות שהיו נקראים בשם „באגיי” (ראה „סיני” כרך א’ „סורא” עמוד ק”ע) וראה פסחים (ד’ ח’ ע”ב) בני רב דדיירי בבאגיי, וכן עירובין (ד’ ע”ג ע”א) בני בי רב דאכלי נהמא בבאגא. כי סורא העיר לא היתה גדולה ולא היתה יכולה לאכסן כל המשתתפים בישיבה ובירחי דכלה שנהרו שמה מקרוב ומרחוק, מטביא אשר בארץ הסירקנינים ומיתר הארצות הרחוקות — שרק אלה שנשארו אחרי חדשי דכלה, נמנו אלף ומאתיים איש, כפי שרשמנו לעיל לפי הגמרא (כתובות ד’ ק”ו ע”א) והם התכלכלו על יד שלחנו של רב כאמור לעיל, ובהיותו אמיד שהצליח בעסקיו (ראה ב”מ ע”ג ע”א ובירושלמי מע”ש פ”ה ה”ה, שגם פשתן היה לו) פזר בעצמו כסף רב לתמוך בידי התלמידים, ואף הטריח את עצמו להתרים את בני קהלתו לשם תמיכה בישיבה ובירחי-דכלה. וכדאי לציין, מה שמביא בעל „אוצר ישראל” (כרך י’ עמוד ש”י) בשם ר’ ש”י רפפורט (ערך מלים קכ”א) שבזמן רב, בטלו תרומות ומעשרות בבבל, למען יוכלו בעלי בתים לפרנס את התלמידים בישיבות. אף דאג למקום למוד לתלמידים בהרחבה, בנה לו ולישיבתו בית גדול עם אכסדרה גדולה (ב”ב קל”ה ב’) וקיטונא (נדריים ע”ז), וכן דאג לתלמידים לספק להם מלכוד כלכלה, גם את צרכיהם, ואף לבריאות גופם דאג, כאב הדואג לבניו (ירושלמי ביצה פ”א ה”ה, וראה פסחים קי”ג ע”א) ולדוגמא מה שמובא בירושלמי שם: „רב מפקד לתלמידה, לא תיתבון לכון על טבלה ברייתא דסידרא דאסי, דאינן צנינן. בהיות האכסדרא פתוחה העשויה בכוונה כך, לשם אויר, דאג ביחד עם זה שלא יצטננו, וזה אפייני מאד לרב, שהוא חבב וכבד מאד את התלמידים, ובהתנהגות זו קנה לבות תלמידים רבים מכל הסוגים, שבאו לשמוע ולהקשיב ללקחו ולתורתו בישיבתו הגדולה.

ולא לבד בסורא גופא, הראה רב את עוז רוחו, ופעולתו העזה למען הישיבה וירחי דכלה, וכן כל הפעולות החנוכיות והצבוריות, אלא הוא טלטל את עצמו ממקום למקום, בסביבת סורא ומחוצה לה, למען להביא את דבר ה’, תורתו ומצוותיו, הדריך את ההמון, שרבים זלזלו במצוות והכניס אותם תחת עולן: „ובקעה מצא וגדר בה גדר” (חולין ק”י ע”א) כמו כן הפעיל את הקהל הרחב למען למוד התורה והרבצתה, לחנוך ילדי ישראל בבתי ספר דתיים, ללמוד בישיבות ולהשתתפות בהמונות ב”ירחי דכלה” בחדש אדר ואלול שזה היה מפעל חייו ומשוע רוחו במיוחד. ככה אנו מוצאים שסיכב בערים רבות כגון: אפסטיא (עירובין ק’ ע”ב) לבבל (מגילה כ”ב ע”א ותענית כ”ח ע”ב) לדרשיש (יומא י”ח ע”ב) הצלפוני (מ”ק כ”ב ע”א) דמהריא (עירובין ו’ ע”א) אישתטית (חולין צ”ה ע”א) קימחוניא (קידושין כ”ה ע”ב) סתקא דערבות (מ”ק ט”ו ע”א) בי רב שפיר (מ”ק י”א) בי שיחלא (קידושין ע”א ע”ב) טטלפיש (חולין ק”י ע”א) בירם (ע”ז נ”ז ע”א) ועוד, ובכל מקום פעל ואף תיקן תקנות והפיח את רוח התורה והיראה.

ומתוך יצירתו הגדולה של רב במפעל „ירחי דכלה”, נמשכה השרשרת בעיר זו מדור דור, ובימי ר’ אשי הגיע המפעל לשיאו כאמור, וישיבת סורא המשיכה להתקיים בכחו ובכח כחו של מפעל ראשונים של רב, עד אחרון הגאונים רבנו האי, במשך תקופה ארוכה של שמונה מאות שנים משנת ג”א תתקע”ט עד שנת ד”א תשצ”ח, והכל בזכותו של רב המחולל של הרעיון הזה והמבצעו למעשה, והוא

הוא שעשה את בבל כיהודה שניה כפי שהתבטא אחד מחכמי ההסטוריונים, ומכח וכת כחו, התקיימו מפעלי ירחי דכלה גם בישיבות אחרות, וממנו וכו נרקמה הלאה המסכת, ושירת חייו, שירת התורה נמשכת ועולה כפורחת.

האם מפעל „ירחי דכלה” היה גם בארץ ישראל?

השאלה הזאת, אינה מכוונת על דבר מקומה של ארץ ישראל, בתורה, בלימודה ובשקידתה, שהרי ברור, שהמקום המרכזי לתורה ולתעודה, משמשת ארץ ישראל מאז ומעולם, ו„כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים” (ישעי' ב. ג. ומיכה ד. ב.) ומצינו בגמרא (פסחים מ”ט ע”א) אמר רב כהנא, אי לא נסיבנא כהנתה לא גלאי, ופירש”י, רב כהנה גלה מבבל לא”י, כדאמר בהגוזל ומאכיל, אמרו ליה והא למקום תורה גלית? והו המובן הפשוט שלגבי בבל נקרא א”י למקום התורה המרכזי, וכן היתה בבל כפופה לא”י כאמור בגמרא (פסחים ד’ נ”א ע”א) „כיון דאנן כייפינן להו עבדינן כוותייהו”, וראה בתר”ס. שם ד”ה כיון, וז”ל: „בני ארץ ישראל עדיפי שלומדים תורה ברבים, ואמרינן (בב”ב ד’ קנ”ח ע”ב) „אזירא דא”י מחכים” — אלא השאלה היא, האם היה בארץ ישראל מפעל „ירחי דכלה”, כדמותו וכצלמו שהיה בבבל, בתור מוסד מאורגן ומשוכלל, בתור תנועה מגובשת, מסודרת ומורחבת. אמנם בדברי המדרש תנחומא (פרשת נח) שהבאנו מרומז על דבר שתי ישיבות לישראל, שהיו הוגין בתורה ומתקבצין שתי פעמים בשנה באדר ובאלול מכל המקומות וכו’ ואותן ב’ ישיבות הוציאן הקב”ה י”ב שנה קודם חורבן ירושלים, בחורתן ובתלמודן וכו’ משמע שמקור „ירחי דכלה” מא”י, אולם עצם האגדה מוקדשת לשתי הישיבות בגולה בבבל, שראשיתן נעוצה באינו צורה שהיא, מגלות יכניה כאמור שם: והגלה את כל ירושלים ואת כל השרים ואת כל גבורי התייל עשרת אלפים גולה, וכל החרש והמסגר וכו’, חרש, שבשעה שאחד מהן מדבר, נעשו הכל כחרשין, מסגר, כיון שאחד מהן סוגר, דברי טומאה וטהרה, או איסור והיתר, אין בעולם שיכול לפתוח, לטהר ולהתיר וכו’. ומאז, נתקיימו הישיבות בבבל, אולם בצורה זו של ארגון הלמוד במתיבתות וב„ירחי דכלה”, הרי החל רק בבבל, מימות רב המחולל והמייסד של מפעל התורה הזה, וכפי שאמרנו, וצודק בזה חוקר ההיסטוריה מר י. ש. צורי, הקובע, שלא היה מפעל כזה של „ירחי דכלה” בצורתו זו, בארץ ישראל בנגוד לדעת בעל „דורות הראשונים” הרי”א הלוי (ח”ב ד’ קנ”ה, ורס”ג ע”ב), ונמוקיו עמו, כי אין למצוא על מפעל זה, על סדריו ומשטריו, כל רמז עליו בספרות הארצי-ישראלית, כגון המשנה, התוספתא ותלמוד ירושלמי (ראה: „שלטון הנשיאות” ספר א’ עמוד רע”ה, ספר ג’ ע’ י”ד, ו„שלטון ראשות הגולה זה ישיבות” ע’ ל”א) וכל המקורות שהבאנו למעלה, ע”ד „ירחי דכלה” גם מתקופת האמוראים וגם מתקופת הגאונים, הכל מדובר רק על בבל ולא על ארץ ישראל, כן אין למצוא במכלול התארים המוענקים לגדולי ישראל וחכמיהם בארץ ישראל בשם „ריש כלה”, כנהוג בבבל, ולפיכך קרוב לודאי שמפעל „ירחי דכלה” בצורתו זו, עם מכשירי הלוואי שלו, לא התקיים בארץ ישראל, אלא למוד התורה בהמוץ-עם, שזו היתה המטרה של „ירחי דכלה”, התבטא בצורה אחרת כפי שנדבר להלן, וכן

דעת ר' זאב יעבץ בספרו „תולדות ישראל“ (חלק ח' עמוד קל"ג) באומרו בין השאר: „אולם לבד מסדרים אלה, המשותפים לארץ ישראל ולבבל, היו סדרים אשר נהגו רק בבבל לבדה, הלא הם סדרי הכלה“ וכו' יעו"ש.

זיתכן שהיו משום סבות אוביקטיביות ששללו את הארגון של המוסד ירחי דכלה בא"י, מתוך מצוקות-הזמן, והמאורעות שהתחלפו מפעם לפעם, שהשפיעו על מהלך החיים התקינים שם. כי רק בשלפיי-השמד בימי רבי, נחה שקטה הארץ באופן יחסי, ורב ביסדו את המוסד הזה, מצא לו בבבל את הרקע לזה, מבחינת ההרגעה הכללית, שנכנסה בתקופה זו, כאמור.

והנה כדמות ראייה להנחה זו, אני מוצא בנוסח התפלה של „יקום פורקן“ הנאמרת בשבתות אחרי קריאת התורה, שנתקנה לפי דעות חוקרי התפלות בישראל, בבבל או בזמן התלמוד, או בזמן הגאונים (ראה סדור „עבודת ישראל“ לד"ר ז. בער, עמוד רכ"ט והילדסהיימר ב„אמת ליעקב“ עמוד ס"ו) בלשון ארצם ארמית, לברך בה את ראשי גלויות וראשי ישיבות והרבנים לומדי התורה. והנה יש לדייק על שני המשפטים שבנוסח התפילה: א) למרנן ורבנן חבורתא קדישתא, די בארעא דישראל ודי בבבל, ב) לריש כלי, ולרישי גלותא ולרישי מתיבתא, ולדיינא די בבא, לכל תלמידיהון וכו', לשם מה שני משפטים מיוחדים? לערבונתו וליתגניתו, בנוסח אחד? : „למרנן ורבנן חבורתא קדישתא, לרישי כלי ולריש גלותא ולרישי מתיבתא וכו' די בארעא דישראל ודי בבבל“, ולמה להתחיל מ„ריש כלי וכו' במשפט מיוחד, וכן לא להוסיף אחר כך, די בארעא דישראל ודי בבבל. שמע מינה, שישנם כאן שני דברים, זכל אחד ואחד במקומו: א) לרבנן ורבנן חבורתא קדישתא משמע, לכל הרבנים וגדולי התורה, בין בארץ ישראל ובין בבבל, ואת"כ מתחיל שוב במשפט שני, „לרישי כלי ולרישי גלותא ולרישי מתיבתא“, מבלי לפרט די בארעא דישראל, משמע לאלה שהם בבבל, ומכאן ראייה, שלא היו התוארים של רישי כלי בארץ ישראל, מפני שלא היה מוסד כזה בצורתו כמו שהיה בבבל, וכדאמרן.

ובבסוסי-יתר לראיה זו, נוכל לומר שכפי המציאות והמקובל, המונח „חבורתא“ מתיחס לישיבה בארץ ישראל, ראה: „אנציקלופדיה לתארי כבוד“ לידידי הרב א. אורנשטיין (עמוד שצ"ח) הקובע „שהחבורה“ התקיימה עוד מזמן קדום עוד מלפני ישיבת ר' יוחנן בטבריה, וזה מונח ארצי ישראלי מובהק, וכן ראה (שלטון ראשות הגולה“ לי. ש. צורי עמוד ג"ח) המוכיח שהמונח „חבריא“ היה מתיחס לחכמי ארץ ישראל, והמונח רבנן מתיחס לחכמי בבל. ככה אנו מוצאים שר' אושערי נקרא זעירא דמן חבריא (גדה כ"ו ע"א) וכן נזכרים בירושלמי (בבא בתרא פ"ט ה"ח) חבריא רברביא, חבריא זעיריא, וכן אצל ר' זירא נמצא הכנוי: „מפקד לחבריא“ (ירושלמי ר"ה רפ"ב) מחווי ר' זירא לחבריא (כלאים רפ"ה) וזה כשהיה ר' זירא בא"י, ובבבלי נזכרים בשם „רבנן“, כגון: ר' זירא, כי הוי משכח רבנן דמיעסקי ביה (בקץ, ביאת המשיח) אמר להו במטותא מנייכו לא תרחיקוהו (סנהדרין צ"ז ע"ב) וכו', ר' זירא מהדר אזוגי דרבנן, אמר להו במטותא מנייכי לא תחללינה, (שבת קי"ט ע"ב) ופעם נאמר: א"ר זירא מרישא כי חזינא לרבנן (תענית ס"ו ע"א). משתבחין ליה רבנן לר"ז את בר רב זביד (ברכות ל"ח ע"ב). יק פעם אחת בא המונח „בית חבריא“ גם בבבל על ר"ז, שאנו לומדים לדעת שחיה

לחבריא בית מיוחד שנקרא בית חבריא, וכאן בא השם חבריא גם בבבלי (ברכות ס"ב ע"א) וכן אנו מוצאים אצל הרבה אמוראים המונח הזה, רבנן כגון: אמרוה רבנן קמיה דאביי (קידושין ט' ע"ב) אמרו ליה ההוא רבנן לרב ביבי בר אביי (ברכות ר' ע"ב).

גם לפי זה, הרי ראייה נוספת למה שקבענו, ומתפרש איפא ככה: למרנן ורבנן חבורתא קדישתא די בארעא דישראל ודי בבבל, ויש חילוקי תארים המתייחסים למקומותיהם: "למרנן ורבנן", תארים המתייחסים בבבל, והחואר חבורתא קדישתא מתיחס בארץ ישראל, ועל זה כולל המשפט: "די בארעא דישראל ודי בבבל" לשני התוארים ביחד, ושוב מתחיל המשפט השני: רישי כלי וכו' שהיו רק בבבל, והבן. והנה אנהירנהו לעינן, בשאילתות דר' אחאי גאון פרשת וזאת הברכה (שאילתא קס"ה) שלפי גירסתו בגמרא (כתובות ד' ק"ו ע"א), שהבאנו למעלה, יש סיוע של ממש להנחתנו ע"ד ירחי דכלה בארץ ישראל, וז"ל: א"ר חייא בר אבי (בכת"י אבין), אנא מרישי כלי זוטרי דרב הונה, והווי עיילין ליה שית מאה רבנן, וכי הווי קיימי רבנן ממתבתה דרב הונא ונפצי לגלימיהו, סליק אבקא כסי ליה ליומא, ואמרי במערבא, קם מתיבתא דר"ה בבלאה, וקרי אנפשייהו יתמי דיתמי. וישנם בגירסא זו שנויים שונים מכפי הגירסא שבש"ס שלנו, וכפי שפירש שם (אות ט') ב"העמק שאלה" וז"ל: "כל זה נוסח רבנן בכתובות (ד' ק"ו) ויש כאן עוד איזה שנויים, גם הא דקרי אנפשייהו יתמי דיתמי, "דלפי נוסחא דילן קאי על בני מערבא, דהוי קרו אנפשייהו הכי דלא העמידו ישיבה כזו", הוה אומר, לפי הנוסחא של השאילתות, לא מנהלי הישיבות וראשי הכלה, הכריזו על עצמם "יתמי דיתמי", אלא בני ארץ ישראל, כשראו את התכונה הרבה, בישיבות בבבל, ואת הלמוד ההמוני העצום, "בירחי דכלה", הרי קראו על עצמם יתומים עלובים על מה שלא זכו למוסד כזה, ובמובן זה הם כאילו: יתמי דיתמי, חוסר יכולת וחוסר טפול במפעל חשוב כזה, והרי זה כדברינו שלא היה מפעל כזה בצורה זו בא".

ובהיותנו בזה, בתפלת יקום פורקן, אין להמנע מלעמוד על התמיהה שתמהו הרבה מחוקרי ההיסטוריה והתפלות, על הנוסח של המשפט: לרישי כלה ולרישי גלותא ולרישי מתיבתא וכו', לשם מה הקדימו את רישי דכלה לפני רישי גלותא וריש מתיבתא, הרי הדבר ידוע ומקובל, שלפי דרגת התוארים הלא ריש כלה היא אחרי ריש מתיבתא ודיינא די בבא. די רק לציין רשימה אחת "מסדר עולם זוטא" (עמוד פ"ב) ע"ד הסדר בהכתרת ריש גלותא: שמתכנסים שני ראשי הישיבות ובוחרים בתכונה רבה, ואומרים קדיש בחייכון וביומיכון בחיי נשיאנו, ראש גלות ובחיי בית ישראל, ומשגמר הקדיש מברך ראש גלות, ואח"כ מברך ראשי ישיבות וכו' ואח"כ מוציא ספר תורה וקורא כהן ואחריו לוי, וחזן הכנסת מוריד ס"ת לראש גלות וכל העם עומדין, והוא מקבל ס"ת בידיו, ועומד וקורא בה, וראשי ישיבות עומדין עליו וכו', ואז ישבו כל אדם במקומם ואחריו קורין ראשי כלות, ואחריהם תלמידי ראשי ישיבות וכו', רואים בזה שראשי הכלי היו האחרונים לכבוד, מעל פני ריש גלותא וראשי הישיבות. והנה בסידור "עבודת ישראל" לד"ר בער (עמוד רכ"ט הנ"ל) מביא בשם כתב יד ישרן, שאינו גורס לגמרי "לרישי כלי" ושם כך הנוסחא: "לרישי מתיבתא ולרישי גלי ולדייני די בבא", אולם גם לפי נוסחא זו יוקשה, שהרי התואר ריש גלותא, קדום בדרגה מלפני רישי מתיבתא ולדיינא די בבא, וכן ראיתי במחזור

ויטרי (עמוד קע"ג), שהשמיט את המלים „רישי גלותא“, אבל גם בנוסח זה לא סרה הקושיא לשם מה מקדימים את רישי דכלה לפני דיינא די בבא?

השערתו של הרכבי (ג"ה עמוד שע"ז) שרישי כלי הם רבני ארץ ישראל, ובכוונה הם נזכרים לפני רישי גלותא, בכדי לכבדם, אינה מתקבלת על הדעת, שהרי כפי שהבאנו אין תואר כזה בשם „ריש כלה“ לחכמי ארץ ישראל. גם אין לקבל את דעת ידידי הרב מהור"א חפוטא, מפני שרישי כלה, היו יותר קרובים לחמון, בהתאם למה שאמרנו לעיל, שענין „ירחי דכלה“ טמון בתוכו ההתקרבות ההתקשרות וההתמזגות בין הת"ח ובין המון-עם, ולפיכך העדיפו בכבודם ובכרכתם ל„רישי כלי“ מלפני רישי גלותא, שזה סמל של שלטון ושררה, כי הרי התוארים לא ניתנים ולא מחולקים ע"י ההמון ולפי דעת ההמון. הם נחתכים ע"י גדולי הדור, לפי דרגת גדלותם ועצומותם בתורה ובהנהגה. ואין כאן ענין לרחשי-ההמון ולידיעתו. כן אי אפשר לקבל את השערתו של ידידי המנוח הרב ד"ר שמואל גרינברג ז"ל במאמרו „חדשי כלה ורישי כלה“ (בס' אור המאיר ליובלו השבעים של הראשל"צ הגרב"צ עוזיאל ז"ל עמוד רי"א), שכאילו אין כאן כל קפידא, מלהקדים תואר אחד למשנהו, בהוסיפו ציטוט אחד מתשובת ר' עמרם גאון, שבו כתוב כלשון הזה: „קבלו שלום ממני וממר צמח דיינא דבבא זמן רישא כלה“, הרי בא כאן דיינא דבבא לפני „רישי כלה“, כי היא הנותנת, שכן הקפידו בתוארים, ואם נשים אל לב שבין מספר ראשי הגולה וראשי הישיבות היו היחסים מתוחים, והיו צהובים זה לזה, בודאי היו עומדים ומקפידים על שמירת דרגת-תוארם. ועל יחסים אלו, אנו מוצאים גם בתקופת האמוראים וגם בתקופת הגאונים, ולדוגמא יש לציין: א) בין מר עוקבא ראש הגולה ושמואל, ראה מ"ק (ט"ז ע"ב), דהוי יתבי בריחוק ד' אמות, וכל הסיפור שם יעו"ש. ב) וכן בשבת (ד' נ"ה ע"א) ר"י הוי יתיב קמיה דשמואל וכו' א"ל ר"ז לוכחינהו מר להני דבי ריש גלותא וכו' יעו"ש, ג) וכן העובדא של מר עוקבא וגניבא (גיטין ד' ז' ע"א) ד) וכן היחסים בין ריש גלותא לר' ששת, גיטין (ד' ס"ז ע"ב), א"ל ריש גלותא לר"ש, מ"ט לא סעיד מר גבן, א"ל דלא מעלי עבדי, דחשידו אאבר מה"ח יעו"ש. ה) וראה עוד פסחים (ד' מ' ע"ב) ר' פפי שרי ליה לבורדיקי דבי ריש גלותא וכו'. ו) וכן בעירובין (י"א ע"ב) אזל ר"ג ועבד עובדא בי ריש גלותא כשמעתיה, א"ל ר' ששת לשמעיה רב גדא, זיל שלוף וכו' אשכחיה דבי ריש גלותא וחבשוהו וכו'. ז) וכן בב"ק (ד' נ"ט ע"ב) אליעזר זעירי הוי סיים מסאני אוכמי וקאי בשוקא דנהרדעא אשכחיהו דבי ריש גלותא וכו' (וראה „הפוסק“ חודש סיון תשי"א „שבט ומחוקק“ ו„הנשיאות בישראל“ ח"ד „שבט יהודה“) וכן בתקופת הגאונים, ישנם רשומים ע"ד היחסים המתוחים בין הגאונים וראשי ישיבות לראשי הגולה, ויש להצביע על ספור המעשה של ראש הגולה הונה בן רב כהנא, מה שעשה עם חותנו ר' חנניא, ואף ציווה שיתלשו את זקנו, וכן ריש גלותא מר עוקבא שהיתה מחלוקת גדולה בינו ובין ראש ישיבת פומבדיתא, שהוכרח לנדוד לאפריקה, וכן על המאבק בין ראש הגולה עם רב כהן צדק ועוד, (ראה הרב ש. אסף: „תקופת הגאונים וספרותה“ מעמוד ל"ג והלאה) ולאור המתיחות הזאת, בין ראשי הגולה וראשי הישיבות, הרי א"א לקבוע, שלא היתה קפידא ביניהם בהעדפת דרגת-הכבוד המגיעה להם, ואין זה מתקבל על הדעת, לפי הנתונים ההסטוריים שלפנינו.

ידידי ר' עזריאל הילדסהימר ז"ל במאמרו „לחקר הכלה בתקופת הגאונים” בספר היובל להרב פרימן „אמת ליעקב” (עמוד ס"ו) רוצה לשער — עם ישוב תמיהה זו — שיקום פורקן נתחבר בסוף תקופת הגאונים, בשעה ששיבות סורא ופומבדיתא הועברו לבגדד, שזה היה לפני אמצע המאה ה"א. בתור יסוד להשערה זו, משמשת העובדה שזכרה הישיבה שבא"י בתוך תפלה שהתפללו בני בבל, בעד ישיבות ארצם. בזמן ששיבות „סורא ופומבדיתא”, היו קיימות, לא החשיבו ביותר את הישיבות שבארץ הצבי, ואז לא היו מזכירים אותן בתפלה, ורק מסוף המאה ה"א ואילך, כאשר פסקה תקופת הגאונים, ונתדלדל חסנן הרוחני של הישיבות הבבליות, ולעומת זאת עלתה קרן התורה בארץ ישראל, אז עלה גם כבודן של ישיבות א"י בעיני הבבלים, ורק אז התחילו לכלול את הישיבות שבא"י בתפלתם בעד ישיבותיהם הם. ובוה יש להבין שזכרה בפעם הראשונה תפלת „יקום פורקן” מבעל המאור ר' זרחיה הלוי (המאור הקטן לעירובין ד' נ"ט וממחזור ויטרי, עמודים קע"ב—קע"ג) בסוף המאה ה"ב, בעוד שכל הספרות הקודמת, עוברת עליה בשתיקה. ועל יסוד השערה זו, רוצה לומר שהתואר „רישי מתיבתא” ע"י מחבר התפלה הזאת, אינו במובן העקרי, כלומר הגאונים ראשי הישיבות, אלא במובן ראשי ישיבות סתם שבמאה ה"א וה"ב, היה התואר ריש מתיבתא נפוץ מאד (הרבו לפעמים לכנות בתואר זה עד שהרמב"ם מעיד (בפירוש המשניות לבכורות ד' ד') שבא"י ובארץ המערב, קוראין קצת בני אדם ראשי ישיבה ואחרים אב"ד... וכבר ראיתי שיש מי שנקרא ראש ישיבה, ואפילו בר בי רב דחד יומיה ליתא...) וכיוצא בזה, גם השם „דיינא די בבא” אינו אלא סתם תואר, לאבות ביה"ד בכל מקום שהם, והוא תואר שנתרוקן מחוכנו, ומתוך זה „שרישי כלי” קבלו תוארם מאת ישיבות הגאון מבגדד, לפיכך קבל תואר זה זכות קדימה לפני רישי מתיבתא ודיינא די בבא, ומוסיף, שיש לקיים גם גירסא שלנו „רישי גלותא” לגבי נוסח מחזור ויטרי, שחסרות בה המלים הנ"ל, ואין שום קושי לפי האמור ש„הרישי גלותא” נזכרים רק אחרי רישי כלי.

ואמנם, לא נכנס להשערות, אף אם יש להן סיוע ויסוד, כי גם הדעות שתפלה זו נתחברה בזמן התלמוד יש להן על מה להשען, ואנו צריכים איפוא לכלכל את מידת הבנתנו בתפלה זו, לפי שתי התקופות יחד, ואז ממילא שוב תעמוד לפנינו הפליאה, לשם מה הקדימו את רישי כלי בראשונה. וחץ מזה קשה להבין, מה שהמחבר אומר, שאין שום קושי שרישי גלותא נזכרים אחר רישי כלי, בהיותנו יודעים שרישי גולה בשתי התקופות בזמן התלמוד והגאונים הקפידו מאד על כבודם, והיו גם חכוכים על רקע זה, בינם ובין ראשי מתיבתות, כאמור לעיל, א"כ נשאלת השאלה, אם מקיימים את הגירסא של המלים „רישי גלותא” (שלא כמחזור ויטרי) בתפלה זו, לשם מה הכניסו אותן אחר רישי כלי, בשעה שתוארם צריך להתנוסס בראשונה לפי הדרגה, אפילו לפני ראשי המתיבתות ודיינא די בבא, כפי שהיה מקובל אז בשתי התקופות הללו?

ולפיכך נראים הדברים, של ידידי הרה"ג כמהר"י תמר שליט"א, שבכוונה הקדימו את „רישי כלי” מעל פני רישי גלותא וראשי מתיבתות, בכדי למצוא מוצא הגון, בקשר עם העדיפויות בין ריש גלותא ובין ראשי מתיבתות ודיינא די בבא, שהרי מצד אחד כבוד התורה עדיף, והעריצו מאד, את ראשי המתיבתות והגאונים, ומאידך

גיסא כבוד ריש גלותא חשוב, המבטא את הרשות: המלכות. ובכדי למנוע עדיפות כבוד בין רישי גלותא ובין ראשי הישיבות ולשמור על שווי-משקל הכבוד לכן הקדימו את כבוד רישי כלה, בכדי לטשטש את מתן הכבוד והעדיפות בין ריש גלותא ובין ראש הישיבה, ושלא לעורר מתיחות ורוגז בין נושאי התוארים של ריש גלותא וראשי הישיבות ודיינא די בבא.

ודבר זה יש לו יסוד בגמרא (בבא קמא ד' פ' ע"א) דאיתא שם: רב ושמואל ורב אסי איקלעו לבי שבוע הבן, ואמרי לה לבי ישוע הבן, רב לא עייל קמיה דשמואל, שמואל לא עייל קמיה דרב אסי, רב אסי לא עייל קמי דרב, אמרי מאן נתרה, נתרה שמואל וניתי רב ור' אסי ונתרה רב או רב אסי, רב מלתא בעלמא הוא דעביד ליה לשמואל וכו'.

הרי אנו שומעים מכאן, שבמקום שיש מבוכה במתן הכבוד לאישים גדולים ואנשי מעלה מבחינת זכות קדימה והעדיפות ביניהם, ושלא לנגוע בכבוד המגיע בכדי למצא מוצא הגון מהסבך הזה, היה הדרך כאן ששמואל יכנס לבדו אחר כך, מבלי להרגיש את עצמו נעלב שנכנס האחרון, (ועי' "שיטה מקובצת" כאן בשם הרא"ש) וזה לא רצה גם רב, בהיות שרצה לחלוק לו כבוד ולא להכנס לפני שמואל, אולם שמואל לא יכול להכנס ראשונה לפני רב אסי, וחוזר חלילה. אז נמצא המוצא הזה, והכל על מקומו בא לשלום. כן כאן בתפלת "יקום פורקן" מצאו מוצא, בכדי להשוות את כבודם של ריש גלותא וראשי המתיבתות, מבלי לעורר רוגז וחכוכים, ושלוש על ישראל, וזה דבר מסתבר.

וכן אנו מוצאים ביבמות (ד' ט"ז ע"א) בעובדא, בימי ר' דוסא בן הרכינס, בענין צרת הבת, שנכנסו אליו ר' יהושע ראשונה, ואחריו ר"א בן עזריה ואחריו ר"ע, ואיתא שם: תנא, כשנכנסו, נכנסו בפתח אחד, כשיצאו יצאו בשלשה פתחים, וראה שם בתוס' ד"ה יצאו, האומרים שני טעמים לשם מה יצאו בשלשה פתחים, אולם לא פירשו על מה שנכנסו בפתח אחד. והמהרש"א שם במקום, מסביר את זה בצורה מובהרת, ואומר: כי לפי הדין נשיא קודם לאב"ד, אבל כשנכנסו נכנסו לפי ההכירא שהיה להם עם ר' דוסא, דעם יהושע היה לו היכרא ואח"כ ראב"ע שלא היה לו היכרא עמו, רק עם אביו עזריה, ואח"כ ר"ע, שלא היה לו היכרא גם עם אביו של רע"ק, אבל כשיצאו אין מן הראוי שיצאו כסדר שנכנסו, כיון דנשיא קודם לאב"ד, ע"כ יצא ר' יהושע בפתח אחרת, שלא יצא אחר ראב"ע, כיון שכבר נכנס מקודם לו, וכן צ"ל בר' עקיבא, כיון שהיה גדול בחכמה לא היה ראוי לצאת אחריהם, ויצא בפתח אחרת, ע"כ, הרי שוב מקור, לסדור היחסים ותארי הכבוד, בחתירה למצוא מוצא הגון, בלי פגיעה במישהו ומשהו בכבודו.

וראה עוד, בירושלמי (תענית פ"ד ה"ב) בעובדה דר' חמא בר חנינא עם רבי, שלא רצה למנות אותו בחייו, ואחר מותו של רבי לא רצה לקבל את המנוי, מבנו של רבי, רבן גמליאל, אחרי שימנו בראשונה את רבי אפס. והיה שם זקן אחד שאמר, אם חנינא מתמנה ראשונה, הוא צריך להיות השני, ואם רבי אפס מתמנה ראשונה גם הוא יהיה השני, ור"ח בר חנינא קיבל על עצמו שהוא יתמנה השלישי והכל בכדי למצא מוצא הגון, ולא לקפח את כבודו של ר' אפס, ולמלאות גם את רצונו של תלמיד החכם הזקן, וזו היתה אחת מזכויותיו הכולטות של ר"ח בר חנינא. הרי רואים אנו שחכמינו ז"ל שקדו וחתרו למצא פשר ומוצא נאמן לשמור על כבוד גדולי הדור.

יא

מרכזי תורה ופינוסים רוהניים בארץ ישראל

הוכחנו אמנם, שמוסד מאורגן ומסודר של „ירחי דכלה“ כדוגמתו בבבל, לא היה בארץ ישראל. אבל היו שם מרכזי תורה וכנוסים רוהניים, שמילאו את התפקידים הללו, וקלעו למטרה העיקרית של למוד התורה בהמוג, והרבצת התורה בצבור הרחב ביותר. כל דרכי הפעולות לצורותיהן השונות, היו מובילות למילוי המשימה הגדולה להרבות תורה בישראל בכל העתות והזמנים, ובכל המסבות והנסיבות, וליקרא דאורייתא.

אחד הגורמים החשובים הבולטים להתרכזות המוני ישראל ללמוד התורה שימשה העליה לרגל בארץ ישראל לירושלים, ואח"כ גם ליבנה, ולפי המקורות, הרי העליה היתה נועדת, לא לבד לתפלה ולחגיגות, אלא גם ובעיקר ללימוד התורה בצוותא, לברור ולדיון בסוגיות ולשמוע הלכות קצובות, ופתרון לשאלות שונות כדוגמת „ירחי דכלה“ בבבל. (ראה תוס' ב"ב ד' כ"א ע"א ד"ה: „כי מציון תצא תורה“, לפי שהיה רואה קדושה גדולה וכהנים עוסקים בעבודה היה מכוון לבו יותר ליראת שמים וללמוד תורה).

הצבענו לעיל, על ריכוז לימוד התורה ע"י ר' יוחנן בן זכאי: (שחי עוד בזמן הבית, ואח"כ ראה בחורבנו ועבר ליבנה) כמסופר בפסחים (כ"ו ע"א) אמרו עליו על ר' יוחנן בן זכאי, שהיה יושב בצלו של היכל דורש כל היום כולו, וברש"י שם „ההיכל גובהו מאה אמה, וצילו הולך למרחוק מאד שלפני הר הבית, ומתוך שרחוב גדול היה ומחזיק בו אדם הרבה, היה דורש שם מפני החמה, שאין לך בית המדרש מחזיקן“. וזה שימש מ"פגן ללימוד התורה בהמוג, ואח"כ המשיך את פעולתו זו ביבנה, ששם התרכזו גדולי התורה וחכמי ישראל ותלמידיהם, ועלו גם בהמוניהם לרגל לשיבת יבנה, כמו שהיו רגילין מקודם לעלות ירושלימה, והנה כמה מקורות: ראה חולין (ד' מ"ח ע"א) התליע כבד שלה, זה היה מעשה ועלו עליה בני אסיא ג' רגלים ליבנה, לרגל שלישי התירוה להם, כיון שברגל התאספו כל החכמים ביבנה, ולכן עלו אז לשאול ולברר פסק הלכה זו, וכן במשנה (פ"ו מ"ו) המוליך את החבל בידו לצרכו כשר ושלם לצרכו פסול (לענין מילוי מי חטאת) זה הלך ליבנה שלשה מועדות, ובמועד שלישי הכשירו לו הוראת שעה, ופרש"י שם, על דבר זה הלך חכם אחד לשאול מחכמי יבנה, סנהדרין גדולה, שגלו לשם, וכן בתוספתא פ"ד במקואות (מובא בר"ש שם מ"ה) לענין הכשר מקה בשפופרת הנוד עי"ש, הלכה זו עלו עליה בני אסיא שלש רגלים ליבנה, לרגל שלישי הכשירה להן, עפ"י נקב כמחט. מכאן, שאף למקום הסנהדרין ביבנה, התאספו החכמים בעיקר בחגים, כמו שהיה רגילין לפנים בירושלים.

העליה לרגל לא נפסקה לגמרי גם אחרי חורבן הבית, ונמשכה גם בתקופות התנאים, האמוראים, הגאונים ובדורות מאוחרים יותר. המהר"ץ חיות ז"ל מוכיח את זה בראיות בקונטרסו הנפלא, בשם „עבודת המקדש“ וכן בחידושו לש"ס (בריש גיטין) ובנדריים (ד' כ"ג ע"א) וראה „סיני“ (כרך מ"ג חוברת י"א—י"ב תמצית הראיות בצורה מרוכזת, מאת ידידי הרב מרדכי הכהן). ולשם הקיצור אני מביא כמה מהן:

בנדרים (כ"ג ע"א) : מעשה באדם אחד, שהדיר את אשתו מלעלות לרגל ועברה על דעתו ועלתה לרגל, ובא לפני ר' יוסי, אמר לו, ואלו היית יודע שעוברת על דעתך, ועולה לרגל כלום הדרתה? אמר לו, לא, והתירו ר' יוסי. והלא ר' יוסי היה תלמידו של ר"ע, דור שני או דור שלישי אחרי חורבן הבית. והנה הרא"ש בפירושו שם הרגיש בזה, וכתב: ועלתה לרגל, שהיו מתקבצים לשמוע הדרשה ואף הנשים היו נוהגות מצווה לבוא שמה ולראות בכבודה של תורה, והוא כעין עליה לשיבות בחדשי כלה בבבל, וזכר לעליית הרגל בזמן המקדש, (וראה שם בחידושי מהר"ץ חיות, דכוונת הרא"ש שאנשים היו עולים לפשוט להם ספקות הוראה לפי דברי הגמרא חולין (ד' מ"ח ע"א) שעלו בני אסיא ליבנה ג' פעמים, הרי שהיה דרכם לעלות לשאל ספקות בהוראה, אשר נולדו להם, וגשים הולכות לראות כבוד התורה. אולם יש להעיר על מה שהוסיף שם ועי' ברכות ספ"ב בחוס' מכבוד התורה שנעשה בשבתא דרגלא, במתכ"ת לא דק בזה, שהרי שם הדברים אמורים בשני חדשי ירחי דכלה עי"ש ומה שהתוס' מביאים בשם "ספר העתים" ו"שבתא דריגלא", זה עניין אחר, כפי שנבאר עוד להלן). ברכות (ג"ח ע"א) בן זומא היה עומד על גב מעלה בהר הבית, וראה אוכלוסא של בני אדם (המון רב) אמר: ברוך חכם הרזים, וברוך שברא כל אלו לשמשני, והרי שמעון בן זומא שהיה תלמיד חבר של רבי עקיבא, היה צעיר בשנים הרבה מר' עקיבא, ולכן לא נסתמך בתואר "רבי", מכאן שהמעשה היה לאחר החורבן, וראה עשרות רבבות של עולי רגלים במעלה הר הבית.

בבראשית רבה (פ, פ"א) ר' שמואל בר' יוסי סליק לצלאה בירושלים, עבר בהדן פלאטינוס (הערוך פירש הר) וחמא יתא חד שמראי וכו', ור' שמואל בר' רבי היה בזמן רבי הרבה שנים אחר החורבן, ובכל זאת עלה לרגל. במדר' קהלת (פיסקא שלח לחמך וגו' פרשה י"א, ב) ר' אלעזר בר שמוע, הוה מטייל על כף ימא רבה, חמא אילפא דמיטרפי בימא וכו' ארעת ענתה, דישראל סלקין לריגלא בירושלים (המקרה היה עת שעלו ישראל לרגל), ור"א בן שמוע היה תלמיד רבי עקיבא (ראה רש"י כתובות מ' ע"א) ור' עקיבא היה בחורבן ביתר נ"ב שנים אחר החורבן, ומכש"כ דבימי ר' אלעזר בן שמוע, כבר נחרב המקדש בירושלים, ובכל זאת עלו לרגל.

מצינו בספר מעשיות לרכנו נסים (מובא בסדר הדורות, ערך רבי מאיר), דר"מ היה נוהג לעלות לרגל בכל רגל, וברגל אחד, אירע לו ענין רע, ור"מ היה מתלמידיו של ר' עקיבא אחר חורבן ביתר, זמן רב אחר חורבן ירושלים, ובכל זאת עלה לרגל.

וכן עלו לרגל בזמן האמוראים: כדאיתא, בב"ב (ע"ה ע"ב) אמר רבה אמר ר' יוחנן, לא כירושלים של עולם הזה ירושלים של עולם הבא, ירושלים של עולם הזה כל הרוצה לעלות עולה, הרי שהיו נוהגים לעלות לירושלים באותם הימים. וכן האמורא ר' אושע' [דור שלישי לאמוראים שחי בימי ר' יוחנן] עלה לא"י ביחד עם אחיו הנביה ושניהם עלו לבקר בירושלים, כפי המסופר (ראה אנציקלופדיה לחכמי התלמוד עמוד ס"ב). וידידי הרה"ג מהור"א וינברגר שליט"א, מעיר על שני מקורות הבאים של עליית אמוראים לרגל (קבץ פנקס עמוד קט"ז): מקידושין (ד' ג"ט ע"א) בהיא ארעא, דר' גידל הוה מהפך בה, וקבליה לפני ר' יצחק נפחא על ר' אבא, א"ל, המתן עד

שיעלה אצלנו לרגל, כי סליק וכו', ור' יצחק נפחא היה אמורא ארצי ישראל, רבם של ר' אמי ור' אסי, ראה (ב"ק ס"א ע"א) יתיב ר' אמי ור' אסי קמיה דר' יצחק נפחא וכו', והם היו כחני חשובי דארעא דישראל (מגילה כ"ב ע"א) ונקרא: דייני דארץ ישראל (סנהדרין י"ז ע"ב), וכן הלשון "כי סליק" זהו עליה לארץ ישראל, מכאן שהיו רגילין גם לעלות לרגל לא"י לקבל פני רבותיהם בא"י, להתפלל, להתרת ספקות בחלכות, ובלמוד בהמון, כאמור, וכן בביצה (ד' כ"ה ע"א) אל ר' גחמן בר אבא שליח ציון, כי סלקא להתם וכו' וברש"י שהיה רגיל לעלות לירושלים, הרי שהיו רגילים לעלות לירושלים.

כן העידו כמה מהראשונים על עליית הרגל לירושלים בזמנם, ראה (בר"ן תענית פ"א) על מתניתין (שם תענית י"ד ע"א), בג' במרחשוון שואלין את הגשמים, ר"ג אומר בשבעה בו, ט"ו יום אחר החג, כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת, ובגמרא: א"ר אלעזר הלכה כר"ג, וכן פסקו הרי"ף והרמב"ם (בהל' תפלה פ"ב הט"ז) שבא"י מתחילים לשאול ב' מרחשוון כר"ג, והקשה הר"ן, הלא ר"ג לא אמר הלכה זו, אלא מפני תקנתן של עולי רגלים, וכיוון שהאידינא אין עולי רגלים, מדוע לא יתחילו לשאול תיכף אחר החג? וכותב: וצ"ל, דכי אפסקי הלכה כרשב"ג, היינו, אפילו אחר חורבן, לפי שהיו מתאספים מכל הסביבות ברגל לירושלים כמו שאנו עושים היום, ומפני עולים הללו, ראוי שנאחר השאלה עד ז' מרחשוון שהיא היתה עיקר התקנה. (ועי' בטור ש"ע אר"ח שם ובדברי מרן בעל בית יוסף שם), ראינו שבזמנו של הר"ן עלו לרגל לירושלים וכן העיד גם "הכפתור ופרח" (פ'), שהיהודים יושבי סין, חמת, דמשק, צובא ומצרים נוהגין לעלות למועדים לירושלים, ובשו"ת תשב"ץ (ח"ג ס"ס ר"א) כותב בזה"ל: "ואמרו כי עדיין נשאר מהנסים שהיו בירושלים שלא אמר אדם לחבירו צר לי המקום, כי בבית הכנסת שבירושלים, הם צריכים לאנשי המקום כל השנה, ומתמלאות פה אל פה בעת התקבץ שם בחג השבועות החוגגים יותר מג' מאות איש, כלם הם גכנסים שם ויושבים רווחים, כי עדיין בקדושתה, וזה סימן גאולה שלישית" יעו"ש, ושם מביא מקור למצוות עליית הרגל בזמן הזה, וז"ל: "ויש סמך וראיה שקדושת המקדש והעיר היא קיימת, שעדיין הם עולים לרגל ממצרים ומשאר ארצות ויש בזה רמז במדרש קינות ובמדרש שיר השירים במדרש פסוק אני חומה, ובפסוק אלה אזכרה ואשפכה עלי גפשי, כי אעבר בסך אדם עד בית אלקים בקול רנה ותודה המון חוגג ומתכוון לשלשה מקומות אלה שבמדרשים הג"ל: א) במדרש שה"ש (הנקרא חזית, פ"ח י"א) על הפסוק: "ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז": אמרו: "מה צורה זו אף על פי שהיא מטשטשת, מקומה ניכר, כך, אף על פי שחרב בית המקדש לא בטלו ישראל פעמי רגלים שלהם, ג' פעמים בשנה. ב) על הפסוק: "הנך יפה עיניך יונים" אמרו על כנסת ישראל המשולה ליונה: מה יונה זו, אף על פי שאתה נוטל גוזליה מתחתה, אין מנחת שובכה לעולם, כך ישראל אף על פי שחרב בית המקדש לא בטלו שלש רגלים בשנה" (שם שהש"ר ד. ב. ג) ובמדרש קינות הוא איכה, מצינו על הפסוק "פרשה ציון בדיה" (איכה רבתי א. נ"ט) אלה אזכרה, לשעבר הייתי עולה בצלו של חקב"ה ועכשיו בצלן של מלכיות, ולהלן: אספסינוס קיסר הושיב שומרים רחוק מפומעים (פמיס) י"ח מיל, והיו שואלים לעולי רגלים ואומרים להם, למי אתם, וחיו אומרים להם אספסיאני טרכיני

אדרייני, וקיסרי רומי אלה היו אחר תורבן הבית, ומכאן שגם אחר התורבן המשיכו עולי רגלים לעלות לירושלים.

ובשו"ת חת"ס (יו"ד סי' רל"ד) האריך בדברי התשב"ץ הנ"ל, וכן בדבר עלית ירושלים וקדושתה בזמן הזה בכלל, וכן בחת"ס (שם סי' רל"ג ד"ה בהא סלקינן): כותב שבימי הגאונים היו עולים לירושלים ברגלים, וראה בס' חסידים (הוצאת מקיצי גרדמים סי' תר"ל) שרב האי גאון היה עולה בכל שנה מבבל לירושלים לחג הסוכות והיה מקיף את הר הוייתים בהושענה רבה שבע פעמים, ולפניו היו הולכים כהנים ואחריו העם, והוא בתווך (ר"ל באמצע) עי"ש. וגם „בסדר הדורות" מביא, דרבנו נסים עלה בכל פעם לירושלים, ובהרלב"ח (קונטרס הסמיכה" ד' ס"ד ע"ב) וז"ל: „כי גם אחר החרבן היו עולים בכל שנה בג' רגלים, כדאיתא במדרש חוית בשני מקומות, גם במדרשים אחרים ועיין עוד בספר „שמות בארץ" שכתב: רבגי חו"ל עולים רגלים לארץ ישראל („זכר נתן" אות יוד ערך יו"ט). ויפה הוסיף הרב מהור"א וינברגר שליט"א (בקבץ הנ"ל) מקורות על בקורי התג שהתקיימו אצל ראשי הישיבות, שהתאספו שם תלמידים וחכמים, ושמעו דרשות ודברי הלכה; בקורים אלה מהיום פרשה מיוחדת בגיוון דרכי הלמוד ובהרבת התורה ברבים. ואנו מוצאים שתנאים ואמוראים עלו לארץ לשם קבלת פני רבם, ואף בבבל אנו מוצאים נוהג כזה. דבר ששימש תוספת ללימוד התורה, בישיבות ובירחי דכלה.

והנה המקורות: בחגיגה (ד' ג' ע"א) מעשה בר' יוחנן בן ברוקה ור"א בן חסמא, שהלכו להקביל פני ר' יהושע במקיעין, ופירש"י יו"ט היה, שחיבב אדם לכבד את רבו בהקבלת פנים, וזה היה בזמן שראב"ע היה נשיא, הרבה שנים, אחרי החרבן. וכן אנו מוצאים בש"ס, בר' אלעזר בר' צדוק שלפי ספוריו בא עם אביו ליבנה, כמעט לכל רגל לקבל פני רבן גמליאל, והוא מוסר לנו על עניני החג בבית הנשיא רבן גמליאל, ראה פסחים (ל"ז ע"א, מ"ט ע"א), וכן מספר: פעמים רבות נכנסתי אחרי אבא לבית ר"ג ביו"ט (ביצה ד' כ"ב) פעמים רבות אכלנו ביו"ט בבית ר"ג וכו' (תוספתא ביצה ס"ב ה"ג). כן היה ר' שמעון בן חלפתא, תנא בדור החמישי, רגיל לקבל פני רבו כל חודש וחודש (ויק"ר פ"ח). וכן באמוראים, כמעשה דר' גידל (קידושין ג"ט ע"א). שהבאנו לעיל, שפירש"י, וכן בתוס' ר"י הזקן, כשדרשו בהל' הרגל היו כלם באים לקבל פני הרב.

ובכלל, אנו מוצאים בכמה מקומות בש"ס שהיו רגילים בקבלת פני הרב ברגלים, ראה סוכה (ד' כ"ו ע"א) ר' חסדא ורבה בר ר"ה הווי עיילי בשבתא דריגלא לבי ריש גלותא, הווי גנו ארקתא דסוכה, אמרי אנן שלוחי מצוה אנן ופטורין, (מן הסוכה) ופירש"י והר"ן: שבאו לשמוע הדרשה ולקבל פני ריש גלותא. וכן אנו מוצאים בתקופת הגאונים, לפי תשובות הגאונים (הרכבי) בשם ר' שרירא גאון: שאילתא דין מטא לקדמנא בזמן פסח, ופקידנא יתהון בכנופיא דרבנן מובחרין. מכל זה יוצא שמלבד „ירחי דכלה" בחדשי אדר ואלול, באו חכמים ותלמידים לישיבות, גם בתגים ובחדשי החגים ניסן ותשרי, כעין עליית הרגל, לישיבות, למרכזי התורה ולקבלת פני רבם, כמו במקום מרכזי לעבודת ה': לבית המקדש בזמן הבית, ואמנם נפסק להלכה בטוש"ע או"ח (סי' ש"א ס"ד), תיה הולך לדבר מצוה כגון להקביל פני רבו, ובמג"א שם, דברגל החובה לקבל פני רבו, ובשבת

וחודש ישנה רק מצוה ולא תובה, וכן בש"ע (או"ח סי' תקנ"ד סי' ס"ב) ההולך להקביל פני רבו או לצרכי מצוה, עובר במים עד צוארו, ועי' מגן אברהם, ומחצית השקל שם, מכל זה מפורש יוצא, שגם בזמן הזה חלה המצוה של קבלת פני רבו ברגל, כל דרכי הלמוד הללו, ההתכנסות וההתאספות לשם למוד התורה ועיסוקה בצורות שונות, בצינורות שונים, ובמסבות שונות, מהווים מכלול הפעולות למען הרבות כבוד התורה, עידודה ואימוצה, הרחבתה והתפשטותה, פרסומה והפגנתה המובילים למטרה אחת: יקרא דאורייתא.

י"ב

כלה, פרקא, ריגלא, שבתא דריגלא, ריגלא דאמוראי ועוד

דברנו על „ירחי דכלה“, בתור מוסד מיוחד, שמטרתו לפניו, במגמה חשובה וגלויה, להרבצת התורה, התפשטותה והחדרתה בהמון בממדים גדולים ובהיקף רב. אולם אנו נתקלים בהרבה מקומות בש"ס, במפעלים אחרים דומים, לשם למוד התורה והרבצתה, הנקובים בשמות שונים, וזקוקים אנו לברר, גם את טיבם ומהותם, ענפי פעולתם, ודרכי למודם והדרכתם, ועם זה יובהרו לנו דברים סתומים ומעורפלים, וכן יישרו לנו הדורים וסתירות הנראים מתוך מקורות שונים, בקשר למפעלים הנקובים הללו, וכן ביחס וקשר עם „ירחי דכלה“.

והנה גדולה הערבוביה בבאור שמות אלה, (ראה יודלביץ, „מחזוא“ עמ' צ"ב, י. ש. צורי, שלטון ראשות הגולה ע' ל"ו, נ"א, פ"ה, הרב מ. וי"ל זקס „נרות שבת“ קונטרס ע"ז, הרב ד"ר גרינברג ז"ל, „באור המאיר“ ליובלן השבעים של הגרב"צ עוזיאל ז"ל ע' ר"ט"י) באוריו של רש"י במקומות שונים, סותרים זה את זה. הנה בענין כלה, לפעמים הוא מבאר את השם כלה: דרשה שהיו דורשין בכל שבת, עיין למשל בבבא קמא (ד' קי"ג ע"א) על: „לא יהבינן זימנא לא לבני כלה בכלה“, פירש"י שם: „באין לשמוע הדרשה בכל שבת“ (ראה שם בשטה מקובצת בשם הרמ"ה והמאירי) וכן בבבא בתרא (ד' כ"ב ע"א) על „דר' גחמן ריש כלה הוה“ פירש"י „דורש ברבים בשבתות“ משמע לכאורה, בכל השבתות, וכן רש"י ברכות (ד' ו' ע"א) על האי דוחקא דהוה בכלה וז"ל: פעמים שבני אדם יושבים רווחים ביום השבת שבאים לשמוע דרשה, אמר סתם „שבת“ ויכול להיות בכל שבת, לעומת זה במו"ק (ד' ט"ז ע"ב) „ההוא ביומא דכלה“ פירש"י שם ביומא דכלה: דרשה שהכל מצויין שם, ולא פירש לנו בשבת, וכן בחולין (ד' מ"ט ע"א) על אמר שמואל בריה דר' אבוהו, אבא מרישי כלה דרפרם הוי, פירש"י שם, מרישי כלי, מרישי דרשנין המשמיעים לעם את דבריו כשהיה דורש, ושוב לא פירש אם זה בשבתות, וסתירה בולטת אנו מוצאים ברש"י על ענין הכלה, בברכות (ד' ו' ע"ב) על „אגרא דכלה דוחקא“, מבאר רש"י: שבת שלפני הרגל, שהכל נאספים לשמוע הלכות הרגל, וכן בבבא מציעא (ד' צ"ז ע"א) על „ביומא דכלה“ מבאר רש"י, כשדורשין לפני הרגל בהלכות הרגל, מכאן שכלה היא שבת שלפני הרגל או סתם לפני הרגל מבלי לנקוב כמה ימים, וכן יש לעמוד במיוחד על דברי רש"י בברכות (ד' י"ז ע"ב) על דברי ר' אשי, בני מתא מחסיא אבירי לב ניגהו, דקא חזו יקרי דאורייתא תרי זמני בשתא ולא קמגייר גיורי מינייהו, והכוונה על שני חדשי

הכלה: אדר ואלול, וראה תוס' שם בשם „ספר העתים“, „שהיה עמוד אש יורד מן השמים עליהם בכלה דאלול ובכלה דאדר“, ורש"י מפרש בד"ה „שכתא דאורייתא תרי זמנא בשתא" וז"ל: שהיו נאספים שם ישראל באדר לשמוע בהלכות הפסח מדרש דר' אשי, ובאלול לשמוע הלכות החג, וכן בב"מ (ד' פ"ו ע"ב) שהבאנו לעיל בדבר המלשינות על רבה, איכא חד גברא ביהודאי דקא מבטל תריסר אלפי גברא מישראל מכרגא דמלכא, פרש"י, שם שנקבצו אליו בחדשי ניסן ותשרי לשמוע דרשות של פסח ושל חגים וכו', ונניח שצ"ל חדשי אדר ואלול, כמו שנדבר להלן, אבל פירושו „לשמוע דרשות של פסח וחגים" נשאר, והלא ידוע דרנב"י היה ראש כלה וארגן את המפעל בשני חדשים הללו, ולא הצטמצם רק בהלכות פסח והחגים, זהו מה שנוגע בענין „ירחי דכלה“.

וגם בפירושו על ריגלא ישנן סתירות שיש לעמוד עליהן, פעם אומר רש"י שריגלא — הכוונה לשלשים יום שדורשין בהם הלכות הפסח והחג, פעם אומר, שדורשים בהלכות החג בשבת שלפני החג, ופעם אומר שדורשין הלכות החג בחג גופא, והנה לדוגמא: בבבא קמא (ד' קי"ג ע"א) על: „ולא לבני ריגלא בריגלא“, פירש"י באין לשמוע הלכות הרגל קודם הרגל ל' יום, ובסנהדרין (ז' ע"ב) מבאר רש"י גם כן, על מר זוטרא חסידא, כי הווי מכתפי ליה בשבת דריגלא וז"ל: שבת ששואלין בהלכות הרגל, והיינו שלשים יום קודם הרגל, וכן במנחות (ד' ל"ז ע"א) רבינא הוי קאזיל אבתריה דמר בר רב אשי, בשבתא דריגלא, ופירש"י שדורשין בהלכות הרגל כדקיי"ל פסחים (ו' ע"ב) שואלין בהל' פסח קודם לפסח שלשים יום, ולעומת זה בבכורות (ס' ע"א) על תרגמה רב הונא בר סחורה קמיה, בריגלא, מבאר רש"י בשבת שלפני הרגל, שבו דורשין הלכות רגל, וכן בכרכות (ד' ל' ע"א) מבאר רש"י על „בשבתא דריגלא“ שלפני הפסח ועצרת וסוכות, הוה אומר בשבת שלפני החגים, וביבמות (ד' קכ"ב ע"א) על שהיתה תלתא ריגלי, פירש"י שהיו תלמידי חכמים נקבצים לשמוע דרשה הלכות פסח בפסח, משמע הדרשה ששמעו בתוך החג גופא, וכן בחולין (ע"ז ע"א) „שהייה תלתא ריגלי“ פירש"י שם „לשאל הלכה לחכמים הנאספים לרגל, וכן בע"ז (ד' נ"ו ע"ב) ושהייה שמואל תלתא ריגלי, וברש"י שם „שהיו מתקבצין לשמוע דרשה הלכות פסח בפסח הלכות עצרת בעצרת והלכות חג בחג“, ושוב מפרש לשון ריגלי, על הדרשות הנשמעות ברגל גופא, וחזן מזה יש לעמוד על הסתירה, שבכרכות (ד' ל' ע"א) הנ"ל מזכיר רש"י, בנוגע ללמוד לפני החגים את שלשת החגים, פסח, שבועות וסוכות, ובמקומות אחרים שציינו מזכיר רש"י רק שני החגים פסח וסוכות, ובאמת בנוגע לשלושת החגים, פסח, שבועות וסוכות אנו מוצאים בגמרא שלמדו בתוך החגים גופא, כאמור (בסוף מגילה) „משה תיקן להם לישראל שיהיו שואלין ודורשין בענינו של יום הלכות פסח בפסח הלכות עצרת בעצרת, הלכות חג בחג“ ומשמע בחג גופא. כן יש לעמוד על שני המקומות: א) ברש"י בב"מ (פ"ו ע"ב) הנ"ל במלשינות על רבה כנ"ל פירש"י שנקבצו אליו בניסן ותשרי לשמוע דרשות של פסח ושל חגים, ב) וכן הרשב"ם בב"ב (קנ"ז ע"ב) על הא דהזכיר רבינא מהדורא קמא ומהדורא בתרא דר' אשי, אומר וז"ל: דבכל שנה מחזר למודו בשני חדשי הכלה ניסן ותשרי, בשעה שידוע ששני חדשי הכלה היו באלול ובאדר, כן יש להבין את מהותם של פרקא, ריגלא, שבחא-דריגלא, וריגלי דאמוראי, וכוונת כנוייהם.

הבה איפוא נבאר את הענינים לפי המקורות, ונתחיל בפרקא מפני שהיא תדיר, כלומר: בכל השנה.

(א) פרקא, זה שם הדרשה בכל שבת ושבת, שהיו דורשין לפני המון עם שנתאספו מבתי כנסיות לשמוע את דרשת החכם, בעקבות הירושלמי (שבת פ"ט ה"ג) "לא ניתנו השבתות, אלא לעסוק בהם בדברי תורה" ועל זה נאמר: "שבת לה' אלקיך" (מאירי לגיטין ל"ח ע"ב), ואמר הקב"ה (למשה) עשה לך קהלות גדולות ודרוש לפניהם ברבים הלכות שבת, כדי שילמדו ממך דורות הבאים, להקהיל קהלות בכל שבת ושבת, ולכנוס בבתי מדרשות, ללמוד ולהורות לישראל דברי תורה, איסור והיתר, כדי שיהא שמי הגדול מתקלס בין בני וכו' (מדרש אבכיר, זילקוט שמעוני פרשת ויקהל רמז ת"ח). והשם פרקא מקורו בש"ס, ראה ברכות (ד' כ"ח ע"ב) ר' אויא חליש ולא אתא לפרקא דר' יוסף, א"ל מ"ט לא אתא מר לפרקא וכו' אסור לאדם שיטעום קודם תפלת המוספים, ופירש"י בד"ה לא על לפרקא דר' יוסף וז"ל: שהיה ראש הישיבה בפומבדיתא, והיה דורש בשבת קודם תפלת המוספין וכו', ובחולין (ד' ט"ו ע"א) כי מורי להו רב לתלמידיה, מורי להו כר' מאיר, וכי דריש בפרקא דריש כר' יהודה וכו' ופירש"י בפרקא: ביום השבת ברבים, ובקידושין (ד' כ"ה ע"א) סבי דנזוניא לא אתו לפירקא דר' חסדא, וכן שם בקידושין (ד' ל"א ע"ב) מר בר רב אשי, כי הוה דריש בפרקא, וכן (שם) קידושין ד' ע"א ע"א, ופסחים ג' ע"א), רבא סבר למדרשיה בפרקא, וכן רפרם וכולהו רבנן אתו לפרקא (יומא ע"ח ע"א) וכן זה כולל גם למוד ביום הכפורים, כפי שאיתא ביומא (ד' ע"ז ע"ב) ר' יוסף שרי לבני בי תרבו למעבר במיא למיתי לפרקא ופירש"י שהיו דורשין ביוהכ"פ, וכן פירש שם הר"ן יעו"ש.

ובאמת מנהג זה לדרוש בשבתות, ראשיתו נעוץ עוד בימי התנאים, ולדוגמא ראה: ברכות (ד' כ"ח ע"א) אצל ר"ג וראב"ע, נדרש מר חדא שבתא ומר חדא שבתא, ושם: והיינו דאמר, מר, שבת של מי היתה, של ר' אליעזר בן עזריה היתה (וראה עוד חגיגה ג' ע"ב ותוספתא סוטה פ"ז) ובספרא (מצורע אות י"ב) א"ר יהודה שבתה היה והלכתה אחר ר' טרפון לביתו, ופירש הראב"ד בספרא שם: שבת הראויה לו לדרוש כי היו דורשים לשבתות, ומפעל פרקא זה, היה מאורגן יפה ועמד בו בראש אחד מן החכמים שהיה נקרא ראש הפרק, או ריש פרקא בארמית, והוא היה המנצח על ארגון הדרשות בשבתות כמו שאנו מוצאים רשומים בספרות הגאונים, שמתוכה ובה מתברר שארגון הלמודים בשבתות התקיים בתקופת הגאונים, ולדוגמא: "מרנא ורבנא פרחיה ראש הפרק, החכם המבין כל סתום, וכן ישא יקירנו ראש הפרק שלום רב ממנו ומכל בני ישיבתנו (דברי הימים של יהודי מצרים וא"י למן, עמוד קע"ג) וכן בתשובה אחת לר' שמואל בן חפני גאון אנו מוצאים, כי בה הוא שולח את שלומו מן ראש הסדרים ראש המדרשים והפרקים והסיומין והסיעות. (ראה "אמת ליעקב" ליובלו של הרב פרימן — עמוד ס"ח).

וכן אנו מוצאים ברמב"ם (הל' שאלה ופקדות, פ"ב ה"ד) כנוי חדש בשם יום הפרק וז"ל: "והרב שהוא מקריא ברצונו לתלמידים בכל עת שירצה, ואינו מסכתא שירצה, והם קבועים לבא תמיד ונשמט להן ממסכתא למסכתא, הרי הן שאולין אצלו ואין הוא שאול להם, וביום הפרק, שהכל באין לשמוע ענין אותו מועד, הרי הוא שאול להם והן אינם שאולין לו", מכל הנ"ל משמע שחיה מאורגן הדבר

לדרוש ולהגיד דברי הלכה בכל שבתות ע"י יד מנהלת ומדריכה, ע"י חכם קבוע, והם נשמעו ע"י קהל רב והמונות גדולים, ומפעל זה נקרא: פרקא.

ריגלא: במונח ריגלא יש בו משמעות כפולה: א) הלמוד בהלכות הרגל שלשים יום לפני הרגל כאמור בגמרא (פסחים ד' ר' ע"ב) שואלין ודורשין בהלכות הפסח קודם הפסח שלושים יום, ולא דוקא בעניני פסח, אלא זה כולל גם עצרת וחג, ראה שקלים (רפ"ג). בג' פרקים בשנה תורמים את הלשכה, בפרוס עצרת וכו' הוא ט"ו יום, פלגא מל' יום קודם המועד, שדורשים בהל' החג, וכן במשנה בכורות (נ"ז ע"ב) שלש גרנות למעשר בהמה, בפרס הפסח (במשנה שקלים הנ"ל "פרוס") בפרס העצרת ובפרס החג, ובגמרא (שם נ"ח ע"א) פרוס פלגא, בהל' פסח כי הא דתנו שואלין ודורשין וכו', הרי שתקנה זו נהגת גם בעצרת וחג ומפורש גם כן בתוס' מגילה (ד' ד' ע' א') ד"ה מאי אריא פורים, אפילו יו"ט נמי, דבכל יו"ט דרשו ל' יום קודם מהלכותיו יעו"ש, וברש"י (ברכות ל' ע"א) שציינו לעיל, שבתא דריגלא שלפני פסח עצרת וחג, ואין זה סתירה למה שנאמר בברייתא (בסוף מגילה, וכן במדרש אבכיר וילק"ש פ; ויקהל רמז תמ"ח) משה תיקן להם לישראל שיהיו דורשין הל' פסח בפסח הלכות עצרת בעצרת וכו' כפי שהתעורר הביי (ס' תכ"ט) והעלה כדברי הר"ן שהמונח שואלין ודורשין הכונה שהשואל תוך ל' לפסח מדיני פסח נחשב שואל לענין, ויש להקדימו לפני שואל שלא כענין (ראה תוספתא סנהדרין פ"ז, וש"ע יו"ד ס"י רמ"ו ס"ד). והטורי זהב (שם בס' תכ"ט וביר"ד שם ס"י רמ"ו) מתרץ לענין שאילה בבעלים, ויפה העיר הרב מהור"א וינברגר (קבץ פנקס עמוד ק"ט) מסנהדרין (י"ב ע"א) "ומפוריא דרשינן בהל' פסח" וברש"י שם דדרשו בהל' פסח החל מפורים (ל' יום קודם לפסח), וכ"כ התוס' בכורות (ד' נ"ז ע"ב) דמיום הפורים מתחילין לדרוש הל' פסח, ויותר מבאר ברש"י בראש השנה (ד' ז' ע"א) ד"ה אתי, שכבר מן הפורים ואילך התחילו הדרשנים לדרוש ברבים בהלכות פסח, וראה עוד "בחק יעקב" (ס' תכ"ט) שמתרץ את הסתירה הנ"ל באופן אחר, וכמו כן, כאמור, בשאר הרגלים, וגם כאן, בשעורי הלכות החגים במשך שלשים יום נאספו לשמוע המון רב; ב) הלמוד בהלכות הרגל בימי רגל גופא כפי שציינו לעיל בדברי רש"י בשלשה מקומות, ויש עוד להוסיף מקורות כהנה וכהנה, המראים שלמדו הלכות החג גם בתוך החג גופא, ולדוגמא: בביצה (ט"ז ע"ב) מעשה ברא שהיה יושב ודורש כל היום כולו (ביום טוב, רש"י) בהלכות יום טוב, ולהלן (שם בביצה כ"א ע"א) דרב הונא לא השיב על שאלת הוראה ביו"ט מטעם: אני היום סמכוני באשישות ופירש"י "יו"ט הוא, ודרשתי ברבים, וחליתי מטורח הדרשה", בקידושין (ד' פ"א ע"א) "סקבא דשחא ריגלא", לפי פירש"י ותוס' שם, שיש קבוצת אנשים ונשים לשמוע דרשה, וכן כתבו התוס' במו"ק (ד' ה' ע"א ד"ה בשבתא דריגלא) "שבת של יום הרגל, שהיו דורשין והיו מתקבצין כל בני העיר לשמוע הלכות של רגל", ובמגילה (ד' ט"ז ע"א) כשהלך המן למרדכי עם הלבוש והסוס, אשכחיה דיתבי רבנן קמיה ומתני ליה הל' קמיצה, ופירש"י שם: דורש בענינו של יום וששה עשר בניסן היה, הוא יום תנופת העומר, ובחגיגה (ד' ג' ע"א) כשהלכו חכמי ישראל ברגל לקבל פני ר' יהושע בפקיעין שאל אותם את תוכן דרשת היום בבית המדרש יעו"ש, מכל הלין מבואר שגם ברגל התקיימה דרשת החג כל דבר בזמנו, וכן שמש בלמוד גם להתרת הספקות של המשתתפים ולפי זה אין כאן

סתירה בדברי רש"י, שהבאנו לעיל, כי הא והא-איחא, ובמונח „ריגלא“, יש בו משום למוד ל' יום לפני הרגל, וכן ברגל גופא וכדאמרן.

. שבתא דריגלא: גם במונח זה התמזגו כמה דברים, לפי רש"י שהבאנו לעיל, הרי המונח שבתא דריגלא, שבת שלפני החג, ז"א: היו למודים כוללים של הלכות החג במשך שלשים יום, אולם שבת אחת לפני החג בתוך שלשים יום הללו הוקדשה באופן מיוחד לסיכום ולמיצוי ההלכות. ולפי דברי התוס' שהבאנו לעיל (מ"ק ד' ה' ע"א) הרי המובן שבתא דריגלא, לימודי הלכות בשבת בתוך החג גופא. ושוב אין סתירה בדברי רש"י, כי המלה רגלא כולל כג"ל גם את השלושים יום לפני החג, וגם בחג גופא, נוסף לזה גם את השבת מלפני החגים שנקרא שבתא דריגלא, הם כללו ביחד את הלמוד בהלכות החג. עוד דבר נוסף חשוב היה „בשבתא דריגלא“, והוא: שבשבת בתוך הרגל נראה הריש גלותא לפני העם, ואולי גם היה דורש לפני העם, וראה בסוכה (ד' כ"ו ע"א) „כי הא דר' חסדא ורבה בר רב הונא, הוי עיילא בשבתא דריגלי לבי ריש גלותא, הו גנו ארקתא דסורא, אמרי אנן שלוחי מצוה אנו ופטורין, וכן שם בסוכה (ד' י' ע"ב) ר' חסדא ורבה בר רב הונא איקלעו לבי ריש גלותא אגנינהו ר' נחמן בסוכה שנוייה מופלגין ממנה ארבעה טפחים וכו' אמרו ליה אנן שלוחי מצוה אנן ופטורין מן הסוכה. ויתכן שקבל ריש גלותא את פני החכמים והעם בימי הסוכות בסוכתו, אשר פארוה במיני פאר, בידו הרחבה, ושם קבל את כל דורשי שלומו ומברכיו בברכת החג, ושם אכל ושתה יחד עם מקבלי פניו, ובשאר ימות הרגל היה מקבל את החכמים והקהל ביציע (מין במה או אכסדרה), אשר עמד במקום גלוי הנשקף על פני חוץ ע"י בית ראש הגולה והוא הנקרא „קילעא“ או „פיתחא“, והתכונה היתה רבה. ראש הגולה קבל את פני החכמים ודרש לפניהם, וכן החכמים הנאספים אשר באו ממקומות שונים, וכל אחד למד ושנה הלכות שונות או ששמע מפי חכמים גדולים באורים בתורה וכדומה, דרשו אותם גם הם מעל ה„קילעא“ בפני כל המתאספים, וכן התבררו אז דברי הלכה, שהיו תלויים בספק שהצטברו במשך הזמן, ראה (יודלביץ „נהרדעא“ עמוד נ"א) וזהו היה נקרא „שבתא דריגלא“. אולם לפי עדות ר' שרירא גאון באגרתו. (לוינ' ע' צ"א) גשתנה המנהג הזה בימי ר' אשי משבת הרגל — לשבת פרשת לך לך. גם המפעל החשוב הזה ריגלא ושבתא דריגלא, היה מאורגן והודרך ע"י חכם מיוחד, כמו בפרקא זככלה, ונכונה מאד השערתו של הרה"ג מהרי"ל זקש (שם „גרות שבת“ קונט' ע"ו) בזה, שהדורשים בהלכות הרגל היו נקראים על שם תפקידם בלשון „רגילים“, כמו שקוראין למדריכי ירחי דכלה „רישי כלה“, ומקורותיו בידו. וככה אנו מוצאים בירושלמי (מגילה פ"ב ה"ד), „עולא בירייה רבי לעזר בשם רבי חנינא רגיל, צריך לקרותה בלילה ולשנותה ביום“ וראה במפרשי הירושלמי, שכמה פירושים נאמרו במלת „רגיל“. ולפי הנ"ל יש מקום לומר, שר' חנינא היה קבוע לדרוש בהלכות הרגל, ולכן היה נקרא בשם „רגיל“. ומכאן גם מה שאמרו בירושלמי (עירובין פ"ג ה"ו) על מה שאמרו במשנה: „אם בא חכם מן המזרח עירובו למזרח“ אית תניי תני במערב (שאינו רוצה לקבוע את שביתתו באותה הרוח, שבה בא החכם) מאן דמר במזרח באילין חכימיא, מאן דאמר במערב ברגיל. ולהנ"ל יש לשער כי היו „רגילים“ כאלה, שלא היו כ"כ גדולים בתורה, ולא היו יודעים אלא בהלכות הרגל, הלכות שגם המון העם היה קצת בקי בהם. ואולי זהו

מה שאמרו בתוספתא (ברכות פ"ב) לענין בעל קרי שהוא שונה בהלכות הרוגליות, ובבבלי (ברכות ד' כ"ב ע"א) "ברגליות" (וכ"ה בירושלמי שם פ"ג ה"ד) דהיינו הלכות הרגל השגורות בפי כל, ואינו צריך לעיין בהן הרבה, ודבר זה מסתבר.

והנה במה שהבאנו לעיל את המקור מיומא (ד' ע"ח ע"א) ע"ד פירקא: רפרם וכולהו רבנן אתו לפירקא, ופירש"י שם, "לדשא דריש גלותא", אין זה סתירה למה שאנו אומרים כאן, שבתא דריגלא נועדה לפגישה מיוחדת עם ריש גלותא, ושהיה גם דורש בה, כי יתכן, שגם כמה מראשי הגולה היו משתתפים בדרשות ובדברי הלכה בשבתות דפירקא במשך השנה, כי כידוע היו ביניהם — בין בתקופת האמוראים ובין בתקופת הגאונים, שמספרם הסתכם לפי המובא ב"סדר עולם זוטא" (ע' ע"ה) לארבעים ושלושה — שהגיעו לכדי מעמד של תורה וגדולה במקום אחד, ואשר לשם הקיצור, אנו לא מפרטים שמותיהם.

כלה: על המפעל הזה הארכנו את הדבור שלשם זה נועד מאמרנו זה, ואין צורך לבאר נוספות, הנני רק להעיר ולקבוע, כי מפעל "הפירקא" התקיים גם במשך חדשי הכלה והרגל אלול ואדר ולא הופסקו הדרשות בכל שבת ושבת אף בימי כלה ורגל אלה. דבר זה מסתבר בגמרא ברכות (ד' ל' ע"א) שהבאנו לעיל, "הווי מכנפי בי עשרה בשבתא דרגלא ומצלי והדר נפקא לפירקא". וכן נמשך מנהג זה גם בימי הגאונים, והפרקים היו נהוגים בימי הכלה, כפי שיש לראות משני מכתבי ר' שרירא גאון שכך הוא כותב: "בחדש הזה של אלול ימי הכלא, היינו מוטלין במרחק עם תלמיד אחד, והיינו יושבים בבד ומדמים במס' דכלא בבכי ובאנקה, ובטוחים אנו כי באדר הזה נקבעו הפרקים בטוב טעם תודה לאל". ובמקום אחר: "אנחנו גורסים מסכתא דכלא וקובעים פרקים ואוחזים את הגדר שלא יפרץ ומביאין את התלמידים לפנינו" ("אמת ליעקב" עמוד ס"ט).

נמצא לפי זה, ששלושת המפעלים הללו פרקא, ריגלי וכלה, נזדמנו לפונדק אחד, בחדשי אדר ואלול, ויש לשער את התכונה הרבה בשלשת המפעלים הללו, בהיות הקהל רב ועצום, כי גם בני הכלה, ניצלו את הזמן ללימודייתר בהשתתפותם גם בשעורי הפרקא והריגלי, מלבד השעורים הקבועים של "ירחי דכלה", שקבעו פרשה לעצמם, כאמור, ואין הכרח לומר כדברי הרה"ג כמהרי"ל זקש (שם) שכאילו "שבתא דריגלא" ו"שבתא דכלה" מנגודות זו לזו, באמרו ולפי זה שבתא דריגלא היא ע"כ בשבת שבתוך הרגל (כדברי התוס' במ"ק שם) או בשבת שלפני הרגל (כדברי רש"י ברכות ד' ו' ע"ב ותוס' שבת קי"ב ע"א) שאם לא, היינו "שבתא דכלה". ולא היא! אין שבת אחת סתירה לשניה, ואין מפעל אחד מיצר את השני. כל שלשת המפעלים: פרקא ריגלי, שבתא דריגלא וכלה, פעלו ביחד בראשות מנהליהם ומפקדיהם, ואין מלכות נוגעת בחברתה. אלא שהמפעלים, פרקא וריגלי, התעצמו וגדלו בחדשים הללו מתוך התלמידים והאורחים של "ירחי דכלה" שבאו מכל קצות הארץ לאלפיהם, כאמור לעיל, וזה נוצל גם כך לקיים את הדרשות של השבתות הרגליות, וכן את הדרשות לתגים ברוב עם, וההמון הרב, שהיו נוכחים בכל חדשי הכלה, וחו שרש"י מדגיש במקום אחד במ"ק (ד' ט"ז ע"ב) "ההוא ביומא דכלה": "דרשה שהכל מצוין שם", והבן.

ודבר זה ברור, כי השם כלה מתיחס למפעל "ירחי דכלה" בחדשי אדר ואלול ולא עוד אלא נתחלף לסעמים המונח הזה בשבתות "הפירקא" כלומר: הדרשות בכל

שבת ושבט, ובדאי כוונתו של רש"י, "בכל שבתות השנה" לדרשות הפרקא שבכל השבתות, ויתר לשונות של רש"י המובאות סתם יכולים להעמיסן על משך ארבעת השבתות של אדר, ועל ארבעת השבתות של אלול, וכן נודקרו אילו לשונות של רש"י בדרשות של כלה, בהלכות החג, הואיל ובאותו הזמן שהתקיימו שעורי הכלה, התקיימו שעורי ההלכות לרגל, שהשתתפו בה המון של המפעל של "ירחי דכלה". ואין צורך גם להרבות בשיטות, כפי שרצה הרב זקש במאמרו הנ"ל, ושכאילו: "יש אומרים שדרשות כלה היו בכל שבתות השנה" אמנם כן, היו דרשות בכל שבתות השנה, אלא אלו היו במסגרת של "הפרקא" ולא במסגרת של הכלה. מפני שהמפעל הזה התקיים רק בשני חדשים בשנה, וכפי שהמחבר בעצמו מביא בסוף מאמרו, וכך יש לכוון בדבריהם של השטמ"ק בשם הרמ"ה והמאירי, ומכאן גם השובה להרב מהור"א וינברגר, על הסתירה ברש"י בין שואלין ודורשין לפני שלשת הרגלים, ובין זה שאנו מוצאים רק לפני הפסח וסוכות, שיתכן שבעצם שואלין ודורשין לפני שלשת החגים, אלא שדוקא לפני חג הפסח וחג הסוכות, היו מתאספים אנשים רבים בהמונות, מתוך זה שהתקיים אז המפעל של "ירחי דכלה".

כן יש להעיר בדברי ידידי ר' אליעזר לוי בספרו "יסודות התפלה" (עמוד ש"ח) הכותב בזה"ל: "חכמי בבל השמיעו דרשותיהם לא רק בשבתות אלא הקהילו יהודי בבל במקום הישיבות בחודש אדר ובחודש אלול, כדי לקיים את המצוה שלשים יום לפני החג דורשים בהלכות החג (פסחים ד' ר') וימים אלו נקרא 'ירחי דכלה', כמו שהאשה לפני חופתה נקראת כלה וכו' ושבוע לפני החג באו מכל הסביבה לסורא, וכו'.

והנה יש כאן עירבובי פרשיות, כי כפי האמור, שלשים יום לפני החג, הדורשים בהם בהלכות החג לחד ו"ירחי דכלה" לחד, והם לא שמשו כהכנה לחגים ולמוד הלכות התלויות בהם, אלא הלמודים התקיימו בשפע, לפי תכנית מסודרת מראש, ואין לערב מפעל תורני אחד בשני, כאמור.

ולסיכך אין לקבל את הטעם לקריאת המפעל "ירחי דכלה" בשם כלה (שנדבר על זה בקטע הבא) "כמו שהאשה לפני חופתה נקראת כלה", ז"א: כהכנה להכנסתה לחופה, ולפי האמור, אין ענין "ירחי דכלה" לשם הכנה של איזה מפעל אחר, אלא הוא מפעל עצמאי לכשלעצמו, הפועל לפי קריתכניתו באופן מיוחד להרבעת התורה והתפשטותה, כאמור, וכשל עוזר ונפל עוזר...

ובנוגע לשני המקומות ברשב"ם (ב"ב קנ"ז ע"ב) בשני חדשי הכלה "ניסן ותשרי" וכן ברש"י בב"מ (פ"ו ע"ב) "שנקבצו אליו בניסן ותשרי", הנה בערוך "הדר" מביא הגירסא אדר ואלול, במקום ניסן ותשרי, וכן היא הגירסא באגרת רש"ג (הוצאת לזין עמוד פ"ז) וראה ב"דורות הראשונים" (ח"ב עמוד תק"ד), שמראה על נכונות הגירסא של אדר ואלול, ואיזה דחוק ומוקים אנפשה. סברתו של הרב מהור"א וינברגר במאמרו הנ"ל ("קבץ פנקס") שיתכן שימי הכלה נמשכו במידה ידועה גם בחדשי הרגל ניסן ותשרי, והיו אז בבחינת "מחזור שני", אינה מתקבלת על הדעת, הלא כאן המדובר על שתיים עשרה אלף איש, ובדאי מספר כזה לא נשאר לעולם בישיבה בניסן ותשרי במסגרת המפעל של "ירחי דכלה"... והגמרא נוקטת המספר היותר גבוה שנשאר אי פעם בישיבה: אלף ומאתיים כאמור

לעיל. וזה גם בניגוד מה שנאמר בגמרא (ברכות ל"ה ע"ב) א"ל רבא לרבנן במטותא מינייכו ביומי ניסן וביומא תשרי לא תתחזו קמאי, כי היכא דלא תטרדו במזונייכי כולא שתא, שהמחבר משתמש במימרא זו במאמרו, אלא מהוורתא שצריכים לגרוס: אדר ואלול, ותו לא מידי!

ריגלא דאמוראי: המקור לזה ברש"י יבמות (ד' קכ"ב ע"א) ד"ה תלתא ריגלא וז"ל, ובתשובות הגאונים מצאתי כל הנך ריגלי דאמוראי, היינו יום שמת בו אדם גדול קובעים אותו לכבודו, ומדי שנה בשנה, כשמגיע אותו יום מתקבצים תלמידי חכמים מכל סביביו ובאים על קברו עם שאר העם להושיב ישיבה שם ע"כ. וראה אוצר הגאונים (שם עמוד רמ"א).

ולשם באור נוסף והשלמת התמונה, כדאי לעמוד על התארים שזכרו בתשובת רב בן חפני גאון שהבאנו, "מן ראש הסדרים וראש המדרשים והפרקים והסיומין והסיעות" מהו מובנם ומהות תפקידיהם. והנה ראש הסדרים, נמצא בש"ס חולין (קל"ז ע"ב) שכינו את ראש הישיבה גם בתאר ריש סדרא, ולפי דעת מר הילדסהימר השם הזה, נשתכח בתקופת הגאונים ומונחו הוא, לפי תאר דרגת אב בית דין שהיה שני לגאון (ראה "אמת ליעקב" עמודים ס"ט — ע') וכן יש לקבל את באורו בקשר עם שאר התארים: ראשי המדברים, הם אותם החכמים שהיה עליהם לברר לפני כל החכמים והתלמידים שבאו לכלה את הסוגיא שהם למדוה שם מקודם, ושנשאו ונתנו עליה בעיון ולהודיע להם את פירושה הנכון, בעקבות דברי ר' נתן הבבלי שהבאנו לעיל, ו"כשמתברר הכל יפה עומד א' מדרא קמא דורש ברבים עד ששומעין אותו כקטן כגדול, וכל מי שרואה אותו עומד, ידע שאינו עומד אלא לברר הברייתא".

ראשי הסיומין: הם החכמים שקבעו את הגמרא להלכה וזה נקרא סיומא, גם בתלמוד (ב"ק ד' קי"ז ע"א, ב"ב כ"ב ע"א) וגם בספרות הגאונים (ראה באוצר הגאונים לברכות עמוד קכ"ח) שכך היה סדר לימודם בכלה, ו"אז — ז"א — אחר שגמר החכם את "המדרש" על הברייתא, מדקדקין בה שאר התלמידים, וחוקרין אותה ומבארים אותה היטב, ו"ראש הסיעות", המובן במלה טיעה הוא חבורה של בני ישיבה, ויש לשער שתפקידם של "ראשי הסיעות" היה להשגיח בימי הכלה, על התלמידים וביחוד על למודם, ובכן הם דומים ל"ראשי-כלה" שהיו ממונים על החכמים שישבו בשבע השורות הראשונות (שם הילדסהימר ב"אמת ליעקב"), וראשי פרקים כבר פירשנו. הרי לנו מושג מכל התארים הנובעים מ"ירחי דכלה" וכן במפעלים האחרים שנוקבו כאן בשמותיהם.

נסינו בקטע זה לבאר ולהגדיר עד כמה שאפשר, כפי מיטב המקורות שבידינו את המונחים האמורים הנקובים בשמות שונים, וכן יחסם וקשריהם ל"ירחי דכלה", שלשם הנושא העקרי הזה מיועד מאמרו זה. יתכן שלא נכנסנו בפרטי הדברים ביותר בשנוי הלשונות של רש"י בענין כלה, אולם בדרך כלל, מצאו הדברים את ביאורם והגדרתם. כן ביישוב הסתירות ויישור הדורים, וכן בקשר עם ציון התסקידים שמלא כל מפעל בשטח זה, וכאמור: מטרה אחת כוללת אופסת את כל המפעלים והסדרים הללו, ללימוד התורה והרבצתה בתוככי הצבור, וההמון הרחב, דרך אופנים וצנורות שונים להביא בירורי הלכות וסיכומן, ועל כולם לשמש מיסגנים לתורה ולתעודה ול"יקרא דאורייתא".

ובשולי הקטע הזה, שמתוכו יוצא, שיש כאן שלשה זמנים ל"ריגלא", חודש ושבת וימות הרגל גופא, אני מוצא לנכון להביא בקשר עם זה, גרגיר נאה מידידנו הדגול הרח"ג כמהור"ר מרגלית שליט"א (בקונטרס "עוללות", ספריית ב"מישור" י"ב) על הגמרא (סוכה כ"ז ע"ב) ת"ר מעשה בר' אלעאי שהלך להקביל פני ר' אליעזר רבו בלוד ברגל, אמר: אלעאי אינך משובתי הרגל, שהיה ר' אליעזר אומר, משבח אני את העצלנין שאין יוצאין מבתיהן ברגל, דכתיב ושמחת אתה וביתך, איני והאר"י מנין שחייב אדם להקביל פני רבו ברגל שנאמר (מלכים ב' ד') מדוע את הולכת אליו היום לא חודש ולא שבת, מכלל דבחדש ושבת מחייב אינש לאקבולי אפי רביה, לא קשיא הא דאזיל ואתי ביומיה, הא דאזיל ולא אתי ביומיה... וכבר התלבטו רבים לבאר את דבר פתיחתו של ר"י מנין שחייב אדם להקביל פני רבו ברגל והביאו הוכחה ממה שנאמר לשונמית מדוע את הולכת אליו היום לא חודש ולא שבת, בעוד אשר "רגל" לא הוזכר כלל? מפסוק זה היה צריך ללמוד איפוא, כי חייב אדם להקביל פני רבו כל שבת וכל חודש, לא קבלת פני הרב ברגל. ברם הנה ידענו, כי לפנים בישראל התאספו המוני העם לשמוע תורה מפי הרב בחדשי כלה: אלול ואדר, החדשים הקרובים לחגים, המסורבלים במצוות, וביחוד באו כשבוע שלפני הרגל, ראה ברכות ר' ע"ב שבתא דריגלא וברש"י שם: שבת שלפני הרגל, שהכל נאספין לשמוע הלכות הרגל ובכורות (ד' ס' ע"ב) תרגמה ר' הונה בר סחוריה קמיה דרבא בריגלא, וברש"י שם. ועיין בנדרים (ד' ס' ע"א) "שבת זו", ומה גם ברגל עצמו שהיו דורשין הלכות חג בחג. קבענו איפוא שהיו שלשה זמנים מיוחדים לקבלת פני הרב, הזריוס באו חודש קודם החג, המאחרים באו בשבוע שלפני החג, והמסגרים באו לרגל עצמו.

והנה כשאמרה השונמית לאישה בהיותו עם הקוצרים: שלחה נא לי אחד מן הנערים ואתת האתונות וארוצה עד איש האלקים, הרי ודאי שאותו יום עצמו לא שבת היה, וגם לא מועד, ובראות בעלה, כי ממחרת היא לרוץ אותו יום עד איש האלהים התפלא ואמר לה, הן עתה — בזמן הקציר — לא חודש החג, זמה גם שאינו שבוע החג, ובכן מדוע את הולכת היום? שומעים אנחנו איפוא, שבימות החג כן היה נהוג לרוץ אל איש האלהים, זריוס היו מקדימים בחדש כלה — כפי שנקרא אחרי כן בבבל — והמאחרים גם הם באו בשבת לפני החג, שאז דרשו בהלכות החג. הוכח מזה, כי עיקר קבלת פני הרב בתקופת הרגל, ואם ר' אליעזר אמר שלא לצאת בחג עצמו היכא דלא אזיל ואתי ביומיה, משום ושמחת אתה וביתך, הנה יוצא כי מחויב אדם להקביל פני רבו בחדש כלה ובשבתא דריגלא ע"כ, ודפח"ת.

יג

חשם כ ל ח או כ ל א (בארמית)

נתחבטו המפרשים והחוקרים בבאורו הנכון של השם כלה, או כלא (בארמית) וכל אחד תולה את שלטי ידיעותיו למצוא את הבאור המתאים והקולע. הנה מר הילדסהימר, בספר ("אמת ליעקב" הנ"ל, עמודים ס"ב—ס"ד) אסף חומר בזה, ומביא באורים שונים בשם אומריהם. ואף מביע את דעתו הוא, בפירוש המלה חזאת, ואני אוסיף אחריו. וכדאי לשרטט את תבאורים של המלה חזאת לעמוד עליהם, ולבוא לידי מסקנא סופית, ולהגיע לידי פירוש מניח את הדעת.

א. אחד סובר שהוא מלשון כלה במובן הרגיל, כלומר ארוסה, והוא כנוי רגיל לכנסת ישראל בתלמוד ובמדרשים, והיא כלתו של הקב"ה, שקבלה את התורה, לכן יכולים להשתמש במלת כלה במובן תורה ולמוד תורה בכלל, (לוי מלון כרך ב' עמוד של"א).

ב. ובאמת, לדעתנו, התורה בעצמה נקראת כלה — ארוסה, כפי דברי המד"ר שמות (תשא פ' מ"א ו') מהו ככלותו ארשב"ל, כל מי שהוא מוצא ד"ת ואינו ערבין על שומעיהן ככלה שהיא ערבה לבעלה נוח לו שלא אמרן, למה, שבשעה שנתן הקב"ה תורה לישראל היתה חביבה עליהם ככלה, שהיא חביבה על בן זוגה, מנין, שנאמר ויתן אל משה ככלותו. ולהלן שם (ז') שני לוחות העדות, מה שני לוחות, כנגד שמים וארץ, כנגד חתן וכלה וכו', וכן ברש"י שמות (שם ל"א י"ח) ככלותו כתיב, חסר, שנמסרה לו תורה במתנה ככלה לחתן וכו', וכן הגאון רבנו יצחק בן רבנו ראובן אלברגלוני (שחי בתקופת הרי"ף) מכנה, „באזהרות לשבועות את התורה לכלה, ולדוגמא: „זמן אבי כלה שושבין בחור מורם מעם" וכו', ולפיכך נקרא ירחי דכלה כלומר: ירחי לימוד התורה.

ג. ויש שמפרשין את המלה כלה לא לשם מהות המלה עצמה, אלא על שם דמיון לכלה, „שבאין כל העולם לשמוע הדרשה כבאים לראות בחופת חתן וכלה", (ר"ש בן היתום, מ"ק ד' ט"ז ע"ב, עמוד ע"ט) ורבנו ידידיה (בשיטה שם, עמוד ל"ד). ד. שם כלה זהה עם שורה, שבמקום: „אותבה בדרי דנשי" (כתובות ד' ס' ע"א) נמצא בתשובת גאון (ג"ה סימן רי"ב) „אותבה בכלא דנשי, וכפי שאנו יודעים מספור ר' נתן (שהבאנו לעיל), ישבו לפני הגאון ב' שורות, ולפיכך נקרא כלה (שם „אמת ליעקב").

ה. כלה נקראת ישיבה, אשר שמה היו דורשים הלכה לרבים, בפרט פעמים בשנה בחודש אלול ואדר וכפי ר"ח ז"ל בתענית (והובא ברמיה בתוס' שבת ק"ד ד"ה ואפילו) ז"ל: „ואפילו במס' דכלה, שמתעסקין בה כל תלמידי חכמים שרוצים לדרוש בכלה של אלול או בכלה של אדר" (עו"ש ערך כל).

ו. כלה, זוהי קבוצת אנשים, וראיה לפי הג"ל, כלה זוהי ישיבה, וכן לפירוש זה קבוצת אנשים, מתנחומא נח (סי' ג') שהבאנו לעיל, קבע הקב"ה שתי ישיבות לישראל שיהיו הוגין בתורה יומם ולילה, ומתקבצין שתי פעמים בשנה באדר ובאלול מכל המקומות ונושאים ונותנים במלחמתה של תורה ע"כ. הרי שנקראת כלה על שם ישיבה וכו', וקבוצת תלמידי חכמים, כי בזה הזמן הכל מתאספים לשמוע ההלכות (עו"ש שם).

ז. כלה, מלשון זר ועטרה, שהיו יושבים בעגול כזר ועטרה, והראיה מסנהדרין (ד' ל"ו ע"ב, חולין ה' ע"א) סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה, הרי שהיו יושבים בעגולה, וכן „בכרם ביבנה" (כתובות מ"ט ע"א) ובירושלמי (ברכות פ"ד ה"א) וכי כרם היה שם? אלא, אלו תלמידי חכמים שהיו עשויין שורות שורות ככרם (עו"ש) ואמנם העירו על זה דלפי דברי העו"ש, הרי בפירוש הראשון „ישיבה" נגזרה המלה „כלה" מלשון ערבית „כליה", וכן לפירוש השני קבוצת אנשים, נגזרה המלה „כלה" ג"כ מלשון ערבית „קליה", וכן לפי הפירוש זר ועטרה נגזרה המלה כלה מלשון פרסית „כלאה", ולמה בחרו במלה זרה, בעוד שיש מלים עבריות מתאימות? ח) כלה, מובן המלה הוא חכסה, כי אספות הכלה לא מצאו די מקום בתוך

בית הישיבה עצמו אלא בחצר, ומפני זה היו צריכים לכסות, מפני חום השמש (שם, אמת ליעקב), וקשה להלום פ"י זה.

ט. השם כלה, הוא ראשי תיבות, "כנסת לומדי התורה", ובמלה כלא: "כנסת לומדי אורייתא", השם כנסת משמש כנוי לבתי ספר בשביל בלתי מבוגרים. ובני בבל בענוותנותם, כינו בראשונה את ישיבותיהם בשם פשוט זה (שם, בשם ד"ר לוטרבך). אמנם קשה להעמיד את השם כלה או כלא על הנוטריקון, ושלכך כיוונו מיסדי "ירחי דכלה".

י. פירושו של הרב יצחק ווערנער ב"שיח יצחק" (עמוד נ"ו) לפי דעתו, נקראת ישיבה גדולה של תלמידי חכמים בשם כלה, ששם היו משערים ומודדים דבריהם, והמלה נגזרה מן השורש "כול" על שם הכתוב: "וכל בשלש עפר ארץ" (ישעי' מ' י"ב), ואמנם מלבד שאין ביאורו מספיק, שנותנים שם לישיבה בשביל שת"ח משערים את דבריהם, הרי צריך מבטא המלה שהיא מרשי ע"ו להיות כלה (כמו קמה "מקום") ולא כלה.

יא. מר הילדסהימר (שם) מציע באור למלה סתומה זו, שהוראתה בשתי הגרסות שלה: "כלה" ו"כלא" היא, "כנסת", המלה נגזרה מן השורש "כלל" שנמצא בספרות הגאונים (בנפעל ובהפעיל) במובן של התכנס והתאסף, מוסיף, שאין "במובן המלה מגזרה זו כל קושי דקדוקי" ומבסס את הפירוש הזה בארבע הוכחות יעריש, אולם בכל זאת מגדר השערות לא יצאו.

יב. ר' זאב יעבץ מציע שני פירושים: א) שכלה היא מלשון: כלה, ("געזאמטהייט" בל"א), ועיקר שם זה, חוזר על קיבוץ החכמים והתלמידים באדר ובאלול, וזה שנקראו חכמים אלה, ראשי כלה, כי החכמים האלה, היו העיקר שבכל החכמים, לפיכך קראו להם ביחוד בשם זה ("תולדות ישראל" ח"ט עמוד צ"ח).

יג. הפירוש הב', שהוא קולע יותר: כלה, ז"א מלשון כולם, מפני שבשני החדשים הללו, "ירחי דכלה", אלול ואדר, נתאספו כולם, קהל גדול מאוד, אחרי שבשאר חדשי השנה היו טרודים בעבודתם בשדה ביחוד בשני החדשים ניסן ותשרי, כדברי הגמרא שהבאנו לעיל (ברכות לה), ואלה שנשארו קבועים בישיבה ז"א: אלף ומאתיים, או שמונה מאות. ארבע מאות או מאתיים, זה היה אחרי "ירחי דכלה", ואז לא היו בבחינת כולם, ולא נקרא כלה, וכן אלה — שהשתתפו בדרשות שלפני הרגל, בשבתא דריגלא וברגל גופא, לא נקראו כולם, רק בני-הכלה היוו את מסגרת ההמון הרב וצבור הגדול ולשם זה נקרא כלה. (שם "תולדות ישראל" חלק ח' עמוד קל"ד) ולדוגמא אנו מוצאים המלה כל, "נתכנסו כל רבותינו" (ירוש' סנהדרין פ"י ה"א).

יד. פירושו של הרב ד"ר גרינברג ז"ל (ב"אור המאיר" ליובלו של הגרב"צ עוזיאל עמוד רי"א) שהשם כלה, לא על עצמו יצא אלא על השבת שנקרא כלה כפי שנמצא בשבת (ד' קי"ט ע"א), ר' ינאי לביש מאניה במעלי שבת, ואמר בואי כלה בואי כלה, והיות שלפי המקורות שמביא, התקיימו דרשות בשבתות ומהן בשבתות מיוחדות וידועות והשם כלה מקושר עם שבת בכלל, לכן נקרא ירחי דכלה, על שם השבת יעו"ש, ואמנם הרעיון הזה יפה מאוד, אולם יש לשאול, הלא סוף סוף, מפעל ירחי דכלה התקיים בכל החודש, והשעורים גמשכו ללא הרף בכל ימי החודש, חול ושבת ביחד, כמו שמצינו בגמרא "ביומי דכלא" (מ"ק ט"ז ע"ב) א"כ לאו השבת היא הגורמת שיקרא על שמה דוקא, אתמהא.

טו. החוקר התלמודי מר שמואל קרויס במאמרו "כלה" ו"חדשי כלה" (השלח כרך מ"ג עמוד 66) אומר בהוראת המלה כלה, שענינה לשון כלה, שהוציאו וגבו כללים מן המשא ומתן המרובה של הלמוד, כלומר, את המשנה כפי שהיא נחלקת למסכתות, ותהא "כלה" זו כאילו אתה אומר: "כללו של דבר", "הכלל העולה מן הדבר" ויהא משמע כלה כמשמע "קונפנדיום" ברומית, שהוא אוסף הדינים, והכלל העולה מכל זה הוא, שלהיות שזמן קצוב ניתן ללמודו של כל המעמד היו צריכים לקצר כמה שאפשר, ולקחו בידם את התמצית והעיקר והכללים, והשאר נשאר להיות שנוי מחוץ למעמד, כלומר כחפץ היחידים שלא בדרך רשמי, וגם מבחינת הלשון זהו מובן ומוסבר, שהוא מבנה לשון פשוט מאד כמו "חלה" מן "חלל", "שמה" מן "שמם", "תמה" מן "תמם". ולדעתי, לפי ברור היקף הענינים של "ירחי דכלה" שבררנו במאמר הזה, יש לומר שנקרא כלה בשתי משמעות שהן בעצם אחד:

טז. כלה זה ענין של גמר וקץ, כעין כילה הענין, מלשון "ויכולר", ואף כאן המובן שכילו וגמרו את הענינים, את אשר החלו, גמרו את המסכתא שקבלו עליהם, ואף מסכתא אחרת וסוגיות נוספות, דנו, שקלו וטרו, ובאו לידי סיכום ומסקנות ואף העלו על הכתב בתור פסקי דין, ומיצו את כל הנושאים הנדונים.

וסמך לזה יש להצביע על כמה מקומות: ברש"י במדבר (ו' א') ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן, ולא נאמר ביום הקים, מלמד שכל שבעת ימי המלוואים היה משה מעמידו ומפרקו ובאותו היום כלו הקמותיו, ז"א נגמר כליל, מבלי להזדקק לעמידה ופריקה, אף כאן כלה פירושו סיום גמור וכליל, מבלי להצטרך לדיון ולשקלא וטריא נוספים.

וסיוע נוסף לזה: ממה שהבאנו לעיל את התשובה לר"ש בן חפני גאון בו הוא שולח את שלומו מן ראש הסדרים וכו' והסיומין והסיעות, שהכוונה ראשי סיומין מפני שהם קובעים את הגמרא להלכה, וזה הנקרא סיומא גם בתלמוד, שרשמתי לעיל, הוה אומר: גמר וסיום הענין.

ולבטווייתר לראיה נכוחה לפירוש זה, יש להוסיף בדברי המ"ר (פרשת נצבים ח' ד') ד"א, כי חיים הם למוצאיהם, למי שממציא אותן, מניין שנאמר כל המצוה, מה כל המצוה, עד שתכלה כל המצוות, ובמתנות כהונה" שם למי שממציא "שגומר אותן עד תכלית כד"א: דם התמצית, ז"א: המצוי האחרון של המצות, וזה משמעה של המלה כלה, אף כאן המלה כלה, פירושה גמר וסיום ומיצוי של הלמודים וההלכות במשך שני החדשים אדר ואלול הללו, הבן.

יז. המלה "כלה" נגזרה ממלת "כל" ז"א: שכלל הכל, כפי המקורות שהבאנו לעיל, הרי הלמודים "בירחי דכלה" כללו כל גווני למודים, סוגי חומר של הלכה וברורי סוגיות, אגדות, דרשות, ודברי מוסר ודרך ארץ, ונשמעו גם שעורי "הפרקא" ושעורי "הריגלי" גם על ידי משתתפי "ירחי דכלה", א"כ היוו ירחי דכלה, מעין מכלול של הלמודים התכופים והרצופים, בבחינת "כרכא דכולא בה", ומכאן המלה כלה.

וידידי הרב מהור"א וינברגר, אף הוסיף שני מובנים נוספים.
יח. כלה: מלשון קץ וגמר מלשון "עבר קציר כלה קיץ" (ירמיה ח' כ') החדשים אדר ואלול הם החדשים האחרונים של שתי התקופות, חורף וקיץ, והיוו גולת הכותרת של תמצית השנה כולה, שבמשך עשרת החדשים למדו ואגרו ידיעות,

ובשני החדשים הללו המשיכו בריכוז הענינים והם, החדשים הללו, היוו כתרומת הזמן וקץ וסיום לשנה כולה, שנגמרה בכי טוב, לתורה ולתעודה.

(יט) כלה: מלשון כלתה נפשי, כאמור (במדבר רבה פרשה י' א') „ואין ויכלו אלא לשון תאוה, שנא' (תהלים פ"ד) נכספה וגם כלתה נפשי וגו' ובב"י (או"ח סימן רפ"א) וז"ל: וכתוב בשבלי הלקט: „חמדת ימים אותו קראת, י"מ, היכן מצינו שנקרא שבת: חמדה, דכתיב ויכל, והיא מלשון כלתה נפשי ע"כ. ובספר „האורה" לרש"י (ח"ב סי' ס"ג) וז"ל: חמדת ימים אותו קראת, היכן נקרא שבת חמדה, שנאמר „ויכל אלקים ביום השביעי" ובתרגום ירושלמי: וחמיד ה' ביומא שביעא. וימי „ירחי דכלה" היוו ימי כוסף ועונג רוחני, שאין למעלה הימנו, לפי הנתונים שהבאנו שבאו לידי בטוי הולם, בדברי „ספר העתים" — שהבאנו לעיל — שחבר הרב ר' יהודה בר ברזילי, ששמע שהיה עמוד של אש יורד מן השמים עליהם בכלה דאלול ובכלה דאדר (מובא בתוס' ברכות י"ז ע"ב ד"ה תרי זימני) והמשתתפים בהם, הרי היו שקועים ראשם ורובם בתורה וביראה, והלכו מחיל אל חיל בלמדי שעורים שונים, כעין מה שמתואר בשמחת בית השואבה „שמשם שואבים רוח הקודש" (ירושלמי סוכה פ"ה ה"א), תניא אמר ר' יהושע בן חנניא, כשהיינו שמחים בשמחת בית השואבה, לא ראינו שינה בעינינו, כיצד? שעה ראשונה תמיד של שחר וכו', משם לתפלת מנחה, משם לשמחת בית השואבה, אף כאן הלכו מלמוד ללמוד ומדרשה לדרשה, וממוסר לדרך ארץ, מתוך כוסף רצון עז וצמאון להתעלות בתורה, ולהפגין את „יקרא דאורייתא".

הבאנו את המקורות מדברים שבכתב וכן הדברים שנאמרו בעל פה בפענוח המלה „כלה", ואף כאלה שמידי השערות לא יצאו, בכדי למצות עד כמה שאפשר את כל החומר הקשור ב„ירחי דכלה" ואין אני קובע על נכונותם היסודית, אולם מידי הצעות למחקר בנושא חשוב ועמוק זה לא יצאו, והבוחר יבחר!

* *

נסינו במאמר זה, למסור עד כדי גבול האפשרות, ולפי מתכונת המקורות שבידינו, על אודות המפעל „ירחי דכלה", ששימש אחד המפעלים המופלאים ללמוד התורה, הרבצתה והשפעתה במשך דורות ותקופות של שמונה מאות שנים. מפעל זה החדיר בבבל ובתפוצות את אהבת התורה וחביבותה בכל שדרות היהדות, והיה כעין פנס מאיר וזרקור-נגוהות לחיי הגולה והדיו נשמעו גם בארץ הצבי.

המסבות המיוחדות והשתלשלות המאורעות בארץ קדשינו, מנעו את הארגון המלא של מפעל כזה, בצורה שהתקיימה בבבל של אז, כפי שבררנו, אם כי, שמעולם לא פסקה תורה מארץ ישראל, אפילו בעתות הקשות ביותר, וסוף סוף התאוששה חזקתה, מומן לזמן, ושוב הגיעה הפרחת התורה לעטרתה וליושנה כבימים ימימה.

זכינו בעזרת אלקי ציון להתנוצצות אור הגאולה, וכבר בוקעים לפנינו הנהרורים הראשונים של אילת שחר-הגאולה, ואנו תקוה שמאתחלתא דגאולה נצעד קדימה ונזכה לגאולה השלמה בקרוב.

מדינתנו היקרה, הולכת בצעדים מאוששים לקראת התפתחותה והשתגשותה. ואם כי, שאנו עדיין דרוכים לקראת בטחונה המלא, בהיות אויבינו מסביב, חורקים-שן ולוטשים עין, ולפעמים מפריעים לנו את מנוחתנו השלמה, אבל חדורים אנו באמונה שלמה באלקי ציון וירושלים, שאל יעזבנו ואל יטשנו, וכשם שהתגברנו עד כה,

ע"י נסים גלויים וידועים, כך אנחנו נמשיך את קיומנו בארץ הזאת המובטחת לנו מהקב"ה בעצמו, עד כי יבא שילה!

הרקע של חיינו, ותהליך התעצמותנו, משמשים למקור מחיה והפראה לתורה ולתעודה: „כי הם חיינו ואורך ימינו“, למרות הפגמים והלקויים הנראים איפה אישם בשטח התורני-הרוחני-המוסרי, מה שכואב על הלב ומעיק על הנשמה, שמח לבנו על נקודות-האור המרובות, בכל פנות חיינו כאן, בקיום מוסדות החנוך התורניים-הדתיים, היכלי הישיבות הנפוצים ברחבי הארץ, שמהם ובהם בוקעים ועולים קולות התורה ומחשלים את תורתנו הקדושה על סדן היצירה שלנו, אלה המה נצוצי-תקוה, וצנורות נשימה ארוכה, לנשמת התורה, לקיומה, לביסוסה ולהתבצרותה.

אולם בזה לא סגי. מן הראוי שקולות התורה יבצבצו ויפריאו מחוץ לכתלי בתי האולפנא והישיבות, להפעיל מפעלים כבירים, למען להחדיר את קול התורה להמון הרב, אשר בארץ, למן בן התורה הפשוט עד לעם שבשדות, בסדן, בפיגום, בבית חרושת, בעסק, בחנות, ובכל הפנות הסמויות בחיים, קול תורה רצוף, בלי הרף, צריך להקיף את בני הארץ, לשכבותיו, סוגיו ומעמדיו, בבחינת „וכל בניך למודי ה'“, למוד התורה המקיף וכולל את כולם. ומן הראוי להחיות את הרעיון הנפלא של מפעל „ירחי דכלה“, לבצעו ולממשו, מפעל בעל היקף והינף ובקנה מידה גדול שימשוך אליו מיטב ההמון, ויחדיר בתוכו אהבת התורה, למודה, והרבצתה וכבודה: „יקרא דאורייתא“, ואז תתרומם קרן התורה בארץ ואף התורה תקבל את צביונה המקורי ועטרת תפארת מלכות התורה, תוחזר ליושנה. נראו אמנם הנצנים הראשונים למען מפעל „ירחי דכלה“ כזה, אולם לא באותו ההיקף וההינף הדרוש, דרושה התעוררות צבורית וקבוצית, בשכנוע ובהסברה, למען למוד התורה והרבצתה, וכן למוסר ולמדות וליהדות אמת, למען לא להסיח דעת מהתורה ולמודה, ולרציפות דרוכה ומתוחה בבחינת „והגית בו יומם ולילה“ כדוגמת האפופיאה העצומה והגדולה שב„ירחי דכלה“ הקדומה, שאפפה ולפתה את כל חלקי היהדות. אם זאת נעשה, נזכה בקרוב לגאולתנו הכפולה, לגאולת הרוח, ולגאולתנו השלמה, ואז יקוים בנו „כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים“, וזאת הברכה!